

Antal Attila

Kivételes állapotban

*A modern politikai
rendszerek biopolitikája*

napvilág kiadó

ANTAL ATTILA

Kivételes állapotban

A modern politikai rendszerek biopolitikája

ANTAL ATTILA

Kivételes állapotban

A modern politikai rendszerek biopolitikája

A kötet megjelenését támogatta

NKA,

POLITIKATÖRTÉNETI

a Politikatörténeti Alapítvány és a Politikatörténeti Intézet.

ISBN 978-963-338-440-4

© Antal Attila

Jelen könyvet vagy annak részleteit tilos reprodukálni, adatrendszerben tárolni, bármely formában vagy eszközzel a kiadó engedélye nélkül közölni.

Kiadja a Napvilág Kiadó Kft., Budapest
www.napvilagkiado.eu

Első kiadás 2019

A kiadásért felel a Napvilág Kiadó ügyvezető igazgatója

Felelős szerkesztő: Klopfer Judit

Borító: Janković Milán

Tördelés: Volos Bt.

Nyomás, kötés: Alfadat-Press Nyomdaipari Kft.

Felelős vezető: Sashalmi Péter

Megjelent 10,75 (A/5) ív terjedelemben

Printed in Hungary

Tartalom

KIINDULÓPONTOK	11
Beléptünk a kivételes állapot korszakába	13
<i>Első rész</i>	
BIOPOLITIKAI KIINDULÓPONTOK	
A KIVÉTELES ÁLLAPOT ÉRTELMEZÉSÉHEZ	19
1. A biopolitika mint értelmezési keret	23
1.1 A biopolitika jelentése(i)	23
1.2 A biopolitikai megközelítés irányai: élet vs. politika	25
2. Michel Foucault: Az állam biohatalma	30
3. Giorgio Agamben: Szuverenitás, biopolitika, kivételes állapot.....	35
4. Michael Hardt és Antonio Negri: Globális háború és posztmodern biopolitika	40
4.1 Az állami szuverenitás átalakulása és a mindennapos háború	40
4.2 A globális kapitalizmus biopolitikája	45
<i>Második rész</i>	
A KIVÉTELES ÁLLAPOT ELMÉLETE.....	49
5. Az ellenség megnevezése, mint a politikai szuverenitás alapja, avagy a mindenkori <i>homo sacer</i> problémája	52
6. A kivételes állapot meghatározása.....	56

6.1 Terminológiai kérdések és elméleti megalapozás	58
6.2 A kivételes állapot kialakulása	59
6.3 Jogi állapot jog nélkül	61
7. Carl Schmitt a szuverenitásról és a kivételes állapotról	63
8. Walter Benjamin erőszakelmélete	65
8.1 A forradalmi erőszak mint kivételes állapot	65
8.2 Schmitt Benjamin-kritikája	68
9. Agamben Schmitt-kritikája	71
10. A hatalmi ágak elválasztása és a kivételes állapot ...	74
11. Az „alkotmányos diktatúra”: totalitarizmus és demokrácia közelsége	76
11.1 Az alkotmányos diktatúra elmélete	76
11.2 „Belső szolidaritás” a demokrácia és a totalitarizmus között	81

Harmadik rész

AZ AUTORITER NEOLIBERALIZMUS ÉS POPULIZMUS KIVÉTELES ÁLLAPOTA	87
12. A modern kormányzás sajátos formája, avagy mihez képest „kivételes”	92
13. Az autoriter neoliberalizmus kivételes állapota	96
13.1 Korszakunk autoriter neoliberalizmusa	96
13.2 A kivételes állapot mint a neoliberalizmus jogi formája	102
13.3 A neoliberalizmus büntető jellege	104
13.4 A neoliberális büntető állam	105
13.5 Guantánamo, az imperializmus biopolitikája ...	107
13.6 A jóléti állam felfüggesztése: a neoliberális „munkaállamtól” a „munkások elleni háborúig”	112
14. Az autoriter populizmus kivételes állapota	120
14.1 A prezidencializálódás és a kivételes állapot különbsége	120

14.2 Hogyan változik meg a jog az autoriter populista rendszerben?	126
14.3 A menekültválság mint biopolitikai fegyver	128
14.4 Az alkotmányos diktatúra felé	145
15. Az állandósult kivételes állapot kockázata	150
<i>Epilógus</i>	
VÉGET VETHETÜNK-E A KIVÉTELES ÁLLAPOT KORSZAKÁNAK?	153
16. Van-e hová visszatérni a kivételes állapotból?	156
17. Kivételes állapot az ökológiai válság és klímakatasztrófa korában: klímavészhelyzet	159
IRODALOM.....	163

Annának, Emmának, Áronnak

KIINDULÓPONTOK

Beléptünk a kivételes állapot korszakába

„Az elnyomott osztályok hagyománya azt tanítja számunkra, hogy a »kivételes állapot«, amelyben élünk, nem más, mint a főszabály. A történelemnek olyan koncepcióját kell, hogy elérjük, amely összhangban van ezzel a megközelítéssel. Akkor majd világosan felismerjük, hogy a feladatunk a valódi kivételes állapot előidézése.”

(Walter Benjamin, 1969: 258.)

Joggal számíthattunk-e arra, hogy a Harmadik Birodalom, a holokauszt és a Gulag mindent és mindenkit megrengető szörnyűségei után elérkezünk oda, hogy napjainkra ismét a jogrendről levált büntetés-végrehajtási intézmények jönnek létre? Sejthettük-e, hogy mára a munka világát meghatározó szabályok nem a munkások érdekeit védik, hanem a végletekig kizsákmányolnak? Készülhettünk-e arra, hogy a határainkra érkező menekülteket és bevándorlókat nem tekintjük embernek? Arra, hogy két magyar megyében 2015. szeptember 15-én „tömeges bevándorlás okozta válsághelyzetet” hirdet ki az Orbán-rendszer? Arra, hogy ezt a válsághelyzetet a kormányzat 2016. március 9-én országossá nyilvánítja, ötször meghosszabbítja, így folyamatosan hatályban van? Hát arra számíthattunk-e, hogy ennek a kivételes állapotnak (más elnevezéssel: rendkívüli, ostrom- vagy szükségállapot, statárium) a folyamatos fenntartása még annak a jogszabályi feltételnek sem tesz eleget, ahogyan azt a magyar kormányzat létrehozta? Gon-

dolhattuk-e, hogy mindezzel párhuzamosan 2019-re egy másik típusú kivételes állapot, a klímaválsághelyzet bevezetéséért viszont egyenesen tüntetések szerveződnek szerte a világon?

Világunk a kivételességről, a rendkívüliségről szól. Azt is mondhatjuk, hogy elértünk a *kivételes állapot korszakába*. Ki akarunk tűnni, nem tűrjük a normalitást. Azonban egyúttal vágyunk a nyugalomra, a mindennapok egyhangúságára, szűrkeségére, nehezen viseljük el, ha bármilyen tekintetben felborul az életünk nyugalma. A kivételesség és a normalitás kettőssége behálózza nemcsak az egyének életét, hanem magát a modern államhatalmat és politikát is. Mára alapvetően változtak meg az állam és az állampolgár közötti hatalmi viszonyok: az emberek ki vannak szolgáltatva az állam és a globális kapitalizmus azon törekvésének, hogy a végletekig meghódítsák a testüket és a tudatukat (ezt nevezhetjük *biopolitikának*). Korszakunk államhatalma pedig kezdi elvenni a fejünk fölől még azt a gyengécske védőernyőt is, amelyet korábban (az emberi jogok, különösen a szociális jogok keretében) fölénk tartott. A helyzetet úgy is megfogalmazhatjuk, hogy mára gyakorlatilag megszűnt a joguralom (*rule of law*), és azt a politika uralma váltotta fel, amelyben a jog politikai eszközzé alakul át (*rule by law*). A politika életünk minden szeletét koordinálni akarja; és ehhez nem feltétlenül kell diktatúrában élnünk. Mindez nem jelenti azt, hogy a joguralmat felfüggesztő államnak és politikának ne lenne szüksége magára a jogra, éppen ez a lényege a kivételes állapot koncepciójának: úgy valósul meg a politika totális uralma, hogy mindez jogilag is megalapozást nyer.

Giorgio Agamben szerint a modern politika és állam alapvető sajátossága a kivételes állapot általánossá válása. A kivételes állapot a jog és a politika határterületén helyezkedik el: a rendkívüli állapot olyan „jogi forma, aminek nincs jogi formája” (Agamben, 2005: 1.). A kivételes állapot nem más, mint a modern politika normál állapota. A modern állam és a modern kormányzatok a „biztonságot” kívánják elérni, azt állítják cselekvéseik középpontjába, s emiatt nem egy-egy társadalmi-politikai jelenség (gyakran

társadalmi katasztrófák) okait, hanem sokkal inkább annak következményeit próbálják meg kezelni. A modern kormányzás tehát nem az okokat, sokkal inkább a következményeket „kormányozza”. Ebben a könyvben megkísérlem bemutatni, hogy milyen elméleti keretrendszerben elemezhető korszakunk „folyamatos kivételes állapota”. A kötetben megfogalmazott gondolatok egy részével már *A populista demokrácia természete. Realizmus és utópia határán* és az *Orbán bárkája. Az autoriter állam és kapitalizmus szövetsége* című könyveimben is foglalkoztam. A biopolitika és a kivételes állapot agambeniánus elméleteit felhasználtam a kortárs populizmusok elemzéséhez, valamint annak vizsgálatához, hogy az autoriter jobboldali populizmus hogyan kötött szövetséget a neoliborális kapitalizmussal. Ebben a kötetben nem elsősorban a populista tendenciákkal foglalkozom, hanem azzal, hogyan változott meg korszakunkra a modern állam és kormányzás, és ez hogyan hat a mindennapi életünkre. A kivételes állapotot mint általánossá vált kormányzati gyakorlatot kritikai jogelméleti keretben vizsgálom meg.

A kötetben többek között amellettt érvelek, hogy a jogállam felfüggesztése korántsem pusztán autoriter populista rendszerekben fordulhat elő, hanem a neoliberális kapitalizmus jelenlévő valósága a létező liberális demokráciákban. A biopolitika és azon belül a kivételes állapot politikája tehát nem demokrácia/totalitarizmus mentén strukturálódik, hanem a hatalom sajátossága – elsősorban a modern hatalomé. Ahogyan Agamben, úgy magam is egyszerre támaszkodok Carl Schmittre, és próbálom meghaladni elméletét, érvelni vele szemben – elsősorban Walter Benjamin gondolatait felhasználva. Ezzel együtt a kötet egyik legborúlátóbb következtetése az, hogy Schmitt kivételes állapotrara vonatkozó elmélete korántsem az ideiglenességet állandósító Harmadik Birodalomban öltött testet, hanem a kortárs autoriter populista rendszerekben, amelyek elkezdtek napi valósággá tenni az alkotmányos diktatúrát.

A kivételes állapot a tágan értelmezett biopolitika megnyilvánulásaként fogható fel. Ezért az *Első részben* a biopolitikának a kivételes állapot leírása szempontjából legjelentősebb szakirodalmi irányvonalával, *Michel Foucault*-val, *Giorgio Agambennel*, *Michael Hardttal* és *Antonio Negrivel* foglalkozom, és azt vizsgálom, hogy milyen az állam és a piac biopolitikája. A *Második részben* a kivételes állapot elméletével foglalkozom, és fő hivatkozási pontom Agemben lesz, akinek nézeteit a kivételes hatalom másik nagy teoretikusával, Carl Schmitt-tel ütköztetem. A *Harmadik részben* azt vizsgálom, hogy a folyamatos kivételes állapot fenntartása, mint a modern kormányzás sajátos formája, hogyan jelenhet meg egyaránt demokráciákban és nem demokráciákban, milyen a neoliborális és populista autokráciák kivételes állapota.¹ Ez a kötet elköteleződés a biopolitikai elemzés mellett. Álláspontom szerint a biopolitika (ahogyan a populizmus is) kiküszöbölhetetlenül átszövi a politikát, a kormányzást, a közösségek politikai életét. A biopolitika egyszerre társadalomtudományi elemzési keret, és kerete a gyakorlati politikának is, amely ideológiák, elvek, kényszerek, válságok révén beavatkozik az egyén és közösségei legintimebb viszonyaiba. A kivételes állapot tehát egy biopolitikai kormányzási technika; olyan állapot, amely szándékosan okoz kétséget, bizonytalanságot.

Számomra az egyik legérdekesebb probléma, hogy a kivételes állapot hogyan alakítja át magát a jogot, illetve a jogról való gondolkodásunkat. A neoliberális és populista autokráciával foglalkozó esettanulmányok tulajdonképpen az egész kötetet áthatják, hiszen a „mindennapok biopolitikai példáin” keresztül azt elemzem, hogy a kivételes állapot hogyan hatja át korszakunkat.

A kötet egyrészt kritikai társadalomelméleti és politikaelméleti reflexió a kivételes (avagy rendkívüli) állapotról szóló, hagyományosan a jogelméleti keretekben zajló diskurzusra. Másrészt

¹ Az autoriter neoliberalizmus és kortárs autoriter populizmus biopolitikájával (elméleti és gyakorlati oldalról) a *Harmadik részben* foglalkozom.

pedig egy hazai közegben sok szempontból szokatlan megközelítésmóddal, az általános kritikai társadalomelméleti keret mellett a kritikai jogelmélet szempontjai szerint kíván foglalkozni azzal a kérdéssel, hogy a modern államhatalom és szuverenitás átalakulásával, illetve a globális kapitalizmus létrejöttével hogyan változott, változik folyamatosan a jog, és milyen rendkívüli hatást gyakorol rá a politika. A könyv azzal az egyáltalán nem megnyugtató gondolattal zárul, hogy a közeljövőben korántsem hagyjuk magunk mögött a kivételes állapotról és legkülönbélebb megnyilvánulásairól szóló diskurzust, de minden eddigénél többet kell beszélni róla tudományos, közéleti, politikai fórumokon egyaránt. Az *Epilógus*ban megfogalmazott gondolataimat egyfajta vitaindítóként szánom ezen elengedhetetlen vitákhoz. Álláspontom szerint ugyanis nincs hová visszatérni a kivételes állapotok felfüggesztésével: a „régi világ” – amelyet nevezhetünk liberális demokráciának, jóléti kapitalizmusnak, posztvilágháborús világrendnek – véget ért; a klíma- és ökológiai válság kellős közepén sokkal inkább azzal kellene foglalkozni, hogy hogyan kereshetünk megoldásokat korunk válságaira magának a kivételes állapotnak a segítségével.

Első rész

BIOPOLITIKAI
KIINDULÓPONTOK
A KIVÉTELES ÁLLAPOT
ÉRTELMEZÉSÉHEZ

A biopolitikai elemzés alapvetően határozta meg az elmúlt évek társadalomtudományi megközelítéseit; hatást gyakorolt a filozófiára, a szociológiára, a jogtudományokra, a politikatudományra, a történelemtudományra, a pszichológiára, az antropológiára és általában minden kritikai társadalomtudományra. A tudományos elemzés mellett a nyilvánosságban ebben a keretben kerültek tárgyalásra olyan ügyek, mint az USA „terror ellen vívott háborúja”, a nemzeti és nemzetközi jogrendszeren „kívül” létrehozott büntetőintézmények dilemmái (Guantánamo, Abu Ghraib), az egyre nagyobb számban útnak induló menekültek és bevándorlók kérdése, az emberi genom feltérképezésére irányuló programok (Dorahy, 2018).

A biopolitikai megközelítés korántsem idegen a hazai, széles értelemben vett társadalomtudományi környezetben: időről időre alkalmazzák magyar szerzők (lásd Fehér–Heller, 1993; Fehér–Heller, 1994; Takács, 2009; Losoncz–Takács, 2016). Ugyanakkor a biopolitikai elemzés és annak a – normál jogrend felfüggesztésével járó – kivételes állapotokra koncentráló irányzata csak a legutóbbi időkből vált a társadalomkritikai vizsgálódások perspektívájává (Nagy, 2016; Antal, 2016b és 2018), miután Magyarországot és a magyar társadalmat sem kímélte az utóbbi évek biopolitikai fordulata, amely együtt járt a rendszerváltás előtti és utáni neoliberalizmus hipergyors kapitalizációjával, a neoliberális állam, továbbá az autoriter politika kialakulásával.

Mivel a kötet széles körű bepillantást szeretne adni a biopolitika meghatározó társadalomelméleti-társadalomkritikai irodalmába, ezért az *Első* rész egyfajta „biopolitikai alapozó” szerepét tölti

be, és a kötet fő elméleti keretrendszere, a kivételes állapot fókuszával röviden összefoglalja magának a biopolitikai értelmezésnek a jelentőségét; azokra az irányokra térek ki részletesen, amelyek hozzásegíthetnek a korszakunk politikai hatalomfelfogásában és -gyakorlásában zajló változások megértéséhez (elsősorban a következő, átfogó igényvel megírt irodalmakra fogok hivatkozni a biopolitika általános ismertetése során: Fehér–Heller, 1993; Fehér–Heller, 1994; Takács, 2009; Lemke, 2011; Losoncz–Takács, 2016; Prozorov–Rentea, 2017).

1. A biopolitika mint értelmezési keret

1.1 A biopolitika jelentése(i)

A biopolitika elnevezés különféle jelentéseket hordoz, de alapvetően olyan politikára utal, amely az étellel foglalkozik (elsősorban az emberi étellel, de természetesen idetartozhatnak más élőlények is), illetve annak politikai hatalom általi kormányzásával (Lemke, 2011: 2.). Ezen belül a kifejezés sokféle – azt is mondhatnánk, „szakpolitikai” – jelentéstartalmat hordoz, mint az élet és a halál társadalmi jelentősége, a viselkedés biológiai determinációja, a közegészséghez, közhigiéniához és szexualitáshoz kapcsolódó kérdések, és az emberi lét testhezkööttségi aspektusai (Losonczi–Takács, 2016: 373.).

Michel Foucault francia filozófus–történész kezdte el vizsgálni, hogy a politikai hatalom a 18. századi Európában hogyan foglalkozott a szexualitással, higiénéjével és mentális betegségekkel. Ezek a kiindulópontok vezettek el ahhoz, hogy „megértsük mindazokat a fejlődési irányokat, amelyek az étellel kapcsolatos igazgatásra irányulnak, a bevándorlástól a HIV/AIDS-megelőzésig, a biotechnológiában és az idegtudományban lezajlott gazdasági szabályozásig és fejlődésig” (Rentea, 2017: 1.). Annak középpontba kerülése, hogy az „életet” hogyan irányíthatja a politikai hatalom, kétségtelenül összefügg a természettudományok robbanásszerű fejlődésével, hiszen ahogy az ember egyre több információt szerez a mikro- és makrovilágokról, úgy egyre inkább uralkodni kíván azok felett. Ugyanakkor Foucault rávilágít arra, hogy maga a politikai hatalom működésmódja változott meg radikálisan: addig az „élet elvételésének joga” a politikai szuverént deduktív módon, ma-

gának az autoritásnak a tiszteletben tartása következtében illetve meg, a 18. századtól azonban a politikai hatalom középpontjába a „testek feletti adminisztráció”, „az élet menedzselése” került (Rentea, 2017: 5.). Foucault *A szexualitás története* [1990 (1976)] című könyvében az élet feletti hatalomként jelenik meg a biopolitika, amit a *The Birth of Biopolitics*ban [2010 (1978–1979)] már szélesebb értelemben, az élet feletti kormányzásként határoz meg.

Ugyanakkor a biopolitika fogalma, lehatárolása körül széles körű és mély egyet nem értés uralkodik. Thomas Lemke foglalja össze a biopolitikát övező ellentmondásos megközelítéseket: vannak, akik amellett érvelnek, hogy a biopolitika a racionális döntéshozáshoz és így a demokratikus társadalomszervezéshez kapcsolódik, ezzel szemben mások szükségképpen a rasszizmussal és a totalitarizmussal rokonítják; egyaránt használja a jobboldal és baloldal; a biopolitikai megközelítést a marxisták és a rasszisták is alkalmazzák a biotechnológia kritikájára, sőt annak igazolására is; valamint vitatott az is, hogy létezett-e antik biopolitika, vagy pedig a modernitással léptünk be a „biopolitika korszakába” (2011: 1.). Vagyis a biopolitikai elemzést nem pusztán objektív szempontok alakítják (ahogyan álláspontom szerint bármilyen más társadalomtudományi, társadalomkritikai elemzést sem), mivel a politikai hatalom behatolása az élet legkülönbözőbb színtereibe különösen kényes kérdéseket vet fel. Losonczi Miklós és Takács Ádám is foglalkozik a biopolitika jelentésének sokféleségével, és azzal, hogy erős a hajlam a biopolitika jelentésének diszkurzív kisajátítására politikai, tudományos vagy éppen társadalmi szempontból (2016: 373.). A szerzőpáros felveti azt a fontos sajátosságot – amely meghatározza majd a kivételes állapotról szóló fejtegetésünket is –, hogy a biopolitika kihívások elé állítja a nyugati gondolkodást azáltal, hogy elmossa a természet és kultúra közötti szigorú határvonalat, amelyet az ókori görögök húztak természet (*physis*) és törvény (*nomos*) között (Losonczi–Takács, 2016: 373.).

A biopolitikai megközelítés nagy hatást gyakorolt a filozófiai gondolkodásra, a pszichológiára, a történelemtudományra. Jelen kötet szempontjából elsősorban azokat az irányokat vizsgálom, amelyek megújították a politikai hatalomról, a modern államról és a szuverenitásról szóló gondolkodási-elemzési kereteket, és a politikai hatalmat úgy határozták meg, mint modern és kortárs társadalmainkban a test feletti meghatározó kontrollt.

1.2 A biopolitikai megközelítés irányai: élet vs. politika

A következőkben – elsősorban Lemke (2011) alapján – rövid áttekintést adok a biopolitikai megközelítés történeti aspektusairól, ezt követően pedig foglalkozom a biopolitika és egyúttal a kivételes állapot három legmeghatározóbb irányával.

Lemke alapvetően két irányvonalat különböztet meg a biopolitika értelmezését illetően, aszerint hogy milyen tényezőknek adnak elsőbbséget. Az egyik – „természetinek” nevezhető – koncepció szerint maga az élet tekintendő a politika alapjának. A másik, jóval „politikaibb” megközelítés szerint a különféle életfolyamatok alárendeltek a politikának, és tulajdonképpen a politika tárgyaként kell rájuk tekinteni, ilyenformán pedig a biopolitika a tágon értelmezett politika részterülete (Lemke, 2011: 3.).

Az életet a politika alapjaként fémjelző irányzat Lemke szerint több mint százéves múltra tekint vissza, amikor a 19. század második felében az „életfilozófia” (fő képviselői: Arthur Schopenhauer, Friedrich Nietzsche, Henri Bergson) önálló irányzattá vált a filozófián belül. E filozófusok számára az élet az egészség, a jó, az igaz normatív kritériumává vált a halállal szemben. Ebben a közegben strukturálódik a biopolitika a 20. század első felében. A svéd politikatudós, Rudolf Kjellén használta először magát a kifejezést, aki mélyen vallotta azt a korszakban általánosnak mondható organikus koncepciót, amely szerint az állam – egy-

fajta kollektív létezőként – az individuumokhoz hasonló élőlény (Lemke, 2011: 9–10.). Kjellén számára a természetes létezés tere a nemzetállam, amelyben különféle társadalmi csoportok és osztályok vívnak késhegyre menő harcot egymással, a biopolitika nála pedig a biológia speciális területe, és a polgárháborút vizsgálja a kategórián keresztül (Lemke, 2011: 10.). A kivételes állapottal kapcsolatos gondolatmenet szempontjából fontos, hogy az organikus koncepció szerint az állam nem az egyének jogi és politikai aktusának, szerződésének eredményeképpen jön létre, hanem eredeti életformaként megelőzi mind az egyéneket, mind pedig azok közösségeit, és azok számára biztosít egyfajta intézményesülési lehetőséget.

A nemzetiszocialista berendezkedésekben az állam organikus, konzervatív és antidemokratikus megközelítése rasszizmussal párosult. Lemke kifejti, hogy a „nép teste” (*Volkskörper*) egy autoriter, hierarchikusan strukturált és etnikailag homogén közösség metaforája volt (Lemke, 2011: 11.). A nemzetiszocializmus szerint – amely szociáldarwinista, pángermán és nacionalista koncepciókat egyaránt magába olvasztott – a történelem alanyai nem az individuumok vagy a politikai osztályok, hanem a közös genetikai örökségüket védő, önmagukba zárkózott közösségek. Itt kerül megfogalmazásra az a rasszista és totalitárius biopolitikai koncepció, amelyet azóta is sokan azonosítanak a biopolitikával: „Az emberek és fajok közötti, azok »belső biológiai minőségére« visszavezetett, természetes hierarchiára vonatkozó megközelítés, ami nemcsak igazolta, de szükségessé is tette az egyénnel és a közösségekkel szembeni nem egyenlő bánásmódot.” (Lemke, 2011: 11.) Mindezek mögött az a megfontolás húzódott meg, hogy a nemzetiszocialista biopolitikai megközelítések a társadalmi viszonyokat és politikai problémákat biológiai determinációkra vezették vissza.²

² A nemzetiszocialista biopolitika rasszista jellege meghatározó, hiszen „az idegen vértől” kívánta megóvni a német emberek „faji karakterét” és genetikai örökítőanyagát. Ez a küzdelem a német nép belső és külső ellenségei ellen egyaránt

A nemzetiszocialista és a sztálinista biopolitika koncentrációs táboraira a kivételes állapot kapcsán még többször visszatérek, ugyanakkor már most érdemes kiemelni azt a jelenséget, amelyet Fehér Ferenc és Heller Ágnes a „biopolitika totalitárius csábítás-ra való nyitottságának” nevez (1993: 25.): e szerint a biopolitika a totalitárius politikával azonosítható. Fehér és Heller a radikális mozgalmak biopolitikai stratégiája által felvetett társadalomkritika kapcsán elmélkedik azon, hogy „igazolható-e egyáltalán bármiféle kritika egy olyan században, amely (...) tanúja volt a hitleri és a sztálini koncentrációs táboroknak, ahol a totalitárius szellem az elpusztítás szándékával tette rabjává a testet” (1993: 25.). Következtetésük szempontunkból jelentős és előremutató: korántsem vetik el a biopolitikát mint olyat, és rávilágítanak arra, hogy demokrácia és totalitarizmus nem kizárólagos ellentétek. Érvelésük szerint: „ha a társadalmi élet valóban mikrohatalmak hálózata, egyáltalán nem lehet közömbös e hatalmak jellege (...) A demokráciát és a totalitarizmust túlságosan is gyakran tekintik kizárólagos ellentéteknek, a totalitarizmust pedig meggondolatlanul a totalitárius állammal azonosítják. Ennek ellenére mi úgy gondoljuk, hogy egy szabad választásokon alapuló rendszer összes kellékeinek megőrzése mellett is a társadalom mikrohatalmai totalitárius lidércnyomássá változtathatják az életet, ha kellő mennyiségű levezetetlen társadalmi frusztráció dolgozik bennük.” (Fehér–Heller, 1993: 25–26.)³ Mindez előrevetíti jelen kötet egyik

folyt; a biopolitikai célkitűzések pedig geopolitikai kerettel is párosultak, ez volt a *Lebensraum* („élőhely”) doktrínája. Mindez ideológiai alapot és felhatalmazást jelentett a német birodalmi imperializmusra. A *Lebensraum* 1938 a német külpolitika legmeghatározóbb stratégiája lesz, de létrejött a 20. század korábbi éveire nyúlik vissza, és Friedrich Ratzel német geográfushoz, a német geopolitika atyjához kötődik, aki két földrajzi kulcstényezőt különböztetett meg: a teret és a pozíciót. Louis von Kohl már együtt kezelte a biopolitikát és a geopolitikát, mint „az állam természetudományának alapját” (Lemke, 2011: 13.).

³ Ugyanakkor kétségtelen tény az is, hogy a biopolitika körül ott lebeg a szabadsághiány, az irányítottság és zsarnokság. Heller meg is jegyzi, hogy a biopolitika „a totalitárius társadalom politikájának együttélése a szabad politikai intézményekkel” (1996: 15.).

fő mondandóját arról, hogy a biopolitika alapvetően hatja át a liberális demokráciákat és a neoliberális kapitalizmust. Lemke nagyon hasonló álláspontnak ad hangot, és kifejti, hogy a rasszizmus és a genocídiumhoz vezető politika a nemzetiszocialista „vér és föld” („*Blut und Boden*”) koncepcióban olvadt össze, amely talán német sajátosságként is felfogható, ugyanakkor a „politika biologizálása” korántsem német találmány, hiszen éppen úgy ott van „az új szovjet embert” létrehozni kívánó sztálini politikában, mint a liberális demokráciák géntechnológiai célkitűzéseiben, sőt nemcsak államok, hanem magánkezdeményezések is igen komoly biopolitikai apparátussal rendelkezhetnek (Lemke, 2011: 14.).⁴

Ahogy láttuk, a biopolitikai megközelítés másik fő iránya szerint az élet a politika tárgya. Lemke mindenekelőtt az 1960–1970-es évektől kibontakozó ökológiai *biopolitika* irányaira hívja fel a figyelmet (Lemke, 2011: 23.). Ahogyan a globális ökológiai krízis egyre jobban kibontakozott, és az ökológiai válság ügyét egyre több mozgalom és egyre több aktivista tette magáévá, úgy a biopolitika egyre inkább a bolygónkat sújtó ökológiai katasztrófa elkerülésének, kezelésének politikájává változott. Mindebben jelentős szerepe volt a Római Klub jelentésének, amelyet Meadows és szerzőtársai jegyeznek, és *A növekedés határai* (1972) címet viseli, és amely számítógépes modellezéssel tárta fel a folyamatos gazdasági és népesedési növekedés hatásait, a növekedés és a véges erőforrások közötti kapcsolatot, és az ezekhez kapcsolódó forгатókönyveket. A jelentés hatására diskurzus indult arról, hogy a népeségrobbanás és a klímakatasztrófa következtében

⁴ Foucault biopolitikai koncepciója kapcsán Takács nagyon hasonló következtetésre jut: „A foucault-i biopolitikai kérdésfelvetés ezen a ponton éppen annak felismerését rejtje magában, hogy a nacionalizmus mindezen elfajult formáinak magyarázata nem korlátozódhat a modern európai társadalom organikus vagy szociáldarwinista politikai felfogásainak felemlegetésére. A biológiai szemléletmód vagy biológiai tudás politikai szintre emelése – vagyis a biohatalmi stratégiák és gyakorlatok társadalmi szintű életbelépése – lényegileg előzi meg ezeket a folyamatokat, és történetileg egészen sajátos konfigurációkban jelentkezik. (Takács, 2009: 20.)

nem kisebb a tét, mint az élet fennmaradása és az emberi faj túlélése. Mindezzel kialakult a biopolitikának egy új jelentése, amely arról szól, hogy új politikai és társadalmi megközelítésekre van szükség a természetes környezet és az emberiség védelmére. A biopolitika mint az élet globális természeti alapjainak védelme és biztosítása egy másik komponenssel egészült ki, amit Lemke *technokratikus biopolitikának* nevez, hiszen az 1970-es évek nemcsak az ökológiai katasztrófa tudatosulásáról, hanem a biotechnológia robbanásszerű fejlődéséről is szóltak (2011: 26.). A genetikai és reprodukív technológiák beláthatatlan alakulása jelentős bioetikai problémákat vet fel, továbbá azt a kérdést, hogy a tudományos fejlődés egyáltalán hogyan kontrollálható és szabályozható. A biológiai és orvosi kutatások és gyakorlati alkalmazásuk ismét elemi erővel bizonyította, hogy mennyire esetleges és törékeny a természet és kultúra közötti határvonal (Lemke, 2011: 26.), továbbá állandó dilemmává vált, hogy milyen politikai és jogi eszközrendszerre van szükség ezen demarkációs vonalak biztosításához. Az „élet” tehát – Lemke szerint – kettős értelemben a politikai gondolkodás és cselekvés központi kategóriájává vált az 1970-es évektől: egyrészt az ökológiai válság tudatosította, hogy az emberiség felszámolhatja az élet alapját, másrészt a természet-tudomány tulajdonképpen képlékennyé tette az élet és a halál határait, s ezzel egyúttal bizonytalanná váltak az élet természeti alapjai (2011: 27.). Mindezek okán Lemke úgy véli, hogy az ökológiai biopolitika (amely az élet természeti alapjainak megőrzését, védelmét tűzte ki célul) feloldódott a technokratikus biopolitikában, amelynek éppenséggel célja, hogy kizsákmányolja az élet természeti fundamentumait, és a tudományos, technikai fejlődés révén megváltoztassa a környezetet.

2. Michel Foucault: Az állam biohatalma

Michel Foucault egy 1974-es előadásában jelenik meg először a biopolitikai megközelítés, de csak két évvel később, egy 1976-os, a Collège de France-on megtartott előadásában, valamint *A szexualitás története* (1990) című munkájában bontotta ki részletesen. Foucault – aki nem mindig következetesen használja a biopolitika kifejezést – szakít azzal az elképzeléssel, hogy a politikai folyamatok és struktúrák visszavezethetők biológiai determinációkra; ezzel szemben azt a történelmi folyamatot vizsgálja, ahogyan az „élet” a politikai stratégiák és a történelem középpontjába került (Foucault, 1980: 141.). Meghatároz egy átmenetet, sőt töréspontot a modernitásban, amikor a modern állam egyre erőteljesebben elkezdte magára vállalni a biológiai, emberi élettel kapcsolatos gondoskodást és szabályozást. Mindez azzal függ össze, hogy a modern humán és természettudományok, valamint az azokból következő normatív koncepciók strukturálják a politikai cselekvést, és meghatározzák annak céljait. Nem mellesleg Foucault szerint a biopolitikai mechanizmusoknak komoly szerepük van a modern rasszizmus kialakulásában, és ez magát a kivételes állapotot is jelentősen meghatározza.

Foucault szerint a 17. századtól kezdve jött létre a hatalomnak egy olyan szabályozó technológiája, amelyet *biohatalomnak* (*biopower*) nevez, s amely az értékesség és hasznosság kategóriái mentén osztja fel az életet. Ezt azonosítja az emberi faj biopolitikájának kialakulásával Foucault (2003). A biopolitika megszületése a politika rendjének fundamentális átalakulása, s a biohatalmat – amely kifejezést Foucault felváltva használja a biopolitikával – el kell választani a szuverén hatalomtól. A hatalom ezen új tech-

nológiája feljogosítottnak érzi magát az értékelésre, ítélkezésre, intézkedésre.⁵ A biopolitika tehát a biohatalom modernitásbeli felemelkedésével, tulajdonképpen a kapitalizmus kibontakozásával kezdődött (Takács, 2009: 19.).

A szuverén hatalom a dolgok, termékek, szolgáltatások kisajátításán alapult, és csakis extrém esetekben jelentett „jogot az élet és a halál felett”. A szuverén hatalom biohatalommá átalakulása egyszerre bontakozott ki a mezőgazdasági termelés intenzitásának növekedésével, az iparosodással, valamint azzal, hogy egyre többet és többet tudott meg az emberiség magáról az emberi testről: a különféle tudományok, különösen az orvostudomány fejlődése hozzájárult ahhoz, hogy az emberiség úrrá tudjon lenni a betegségek, természeti katasztrófák, az éhínségek felett, s ezzel egyfajta kontrollhoz jutottunk önnön életünk felett (Lemke, 2011: 35.). Foucault úgy látja (2003: 241.), hogy amíg a szuverén hatalomra inkább az volt a jellemző, hogy vagy elvette az életet, vagy pedig élni hagyta az egyént, addig a biohatalom erősíti az életet, és nem hagyja azt, hogy a halálba jusson, s a szuverén halál feletti represszív hatalma alárendelődik az élet felett rendelkező biohatalomnak, amely sokkal inkább élőlények és nem jogi tárgyak felett rendelkezik. Foucault az élet feletti biohatalom két formáját különbözteti meg: az egyik az egyén teste feletti szabályozás, a másik pedig a népesség felett gyakorolt kontroll (1980: 139.).

Az egyéni testet szabályozó és kontroll alatt tartó technológiák a 17. század óta általánosak voltak, az emberi testre vonatkozó „anatómiapolitika” a testet egyfajta gépezetként kezelte: ebben az időszakban a biohatalom egyfajta fegyelmező technológia (*disciplinary technology*) formáját öltötte. A 18. század második felétől létezik a biohatalom másik formája, amely immár nem az egyén-

⁵ Foucault megfogalmazása szerint a biohatalom „a mechanizmusok azon csoportja, amely által az emberi faj alapvető biológiai jegyei egy politika, egy politikai stratégia, a hatalom egy általános stratégiája részévé válnak, más szóval arra utal, ahogyan a modern európai társadalmak a 18. századtól kezdve magukévá teszik azt az alapvető biológiai tényt, hogy az emberi létezők egy fajt alkotnak” (idézi: Takács, 2009: 18.).

re, hanem a népesség „kollektív testére” fókuszált: „a börtön, a kaszárnya, az iskola, a kórház, az üzem intézményeiben azonos logika mentén igyekezett megszervezni és befolyásolni az egyéni viselkedések terét és menetét” (Takács, 2009: 17.). Népesség alatt Foucault nem valamilyen jogi vagy politikai entitást ért, hanem egy független biológiai testet, egy „társadalmi testet”, ami önnön folyamataival és jelenségeivel karakterizálható, úgymint születési és halálozási arányok, várható élettartam, egészségügyi jellemzők, a jóléthez kapcsolódó mutatók. A népesség szabályozására különféle biztonsági technológiák (*security technology*) alakulnak ki, amelyek arra szolgálnak, hogy kompenzálják a népesség biológiai létezéséből eredő veszélyeket és kockázatokat. A biopolitikai hatalom e két komponense egyrészt eltér természetét, megjelenési módját és helyét tekintve (pl. amíg a fegyelmező hatalom az intézményekben jelenik meg, addig a biztonsági logika áthatja az állam egész működését), ugyanakkor elválaszthatatlan viszonyban állnak egymással: a fegyelmezés nemcsak az egyénre, hanem a sokaságra is vonatkozik, a népesség pedig magában foglalja az individuális mintázatokat. Mindez azt is jelenti, hogy az „egyén” és a „tömeg” nem egymás ellentétei Foucault számára, hanem a két pólusát jelentik annak, amit a globális politikai technológia célba vesz, hiszen utóbbinak az ember egyéni testként való ellenőrzése éppúgy célja, mint fajként. E két pólust számtalan intézmény, apparátus (amelyek közül Foucault leginkább a szexualitással foglalkozik) is összeköti (2003, 242–243.).

Foucault tézise, amely szerint a modern politika egyre inkább biopolitikává válik, nem vonta maga után a szuverén és annak halál feletti hatalma megszűnését, éppen ellenkezőleg: a szuverén hatalma az életet menedzselő (uraló) erővé vált, és egyúttal meg is szabadult mindent addigi kontrolljától: „A háború még sohasem volt annyira véres, mint a 19. század óta és (...) ezelőtt sohasem tettek olyat a rezsimek a saját népességükkel, mint a holokauszt. Az egész népességet az élet szükségessége érdekében folytatott, nagybani mézárásra mobilizálták.” (Foucault, 1990, 136–137.)

Foucault mindennek okát a modern rasszizmusban fedezte fel, amely a biohatalom „halálfunkcióját” jeleníti meg.

Foucault 1976-os előadásában a biopolitikát nem pusztán a modernitás biológiai kezdőpontjaként határozta meg, vagy pusztán olyanként, ami törést hoz annak eldöntésében, hogy „minek kell élnie és minek kell meghalnia” (Lemke, 2011: 40.). Foucault azzal állt elő, hogy a szuverén hatalom biohatalommá alakulása együtt járt a 17–18. századi politikai-katonai diskurzus faji-biológiai diskurzussá alakulásával. A *faj* kifejezésnek eleinte nem biológiai jelentéstartalma volt, hanem egymás mellett élő társadalmi csoportok történelmi-politikai megosztottságára utalt. A kifejezés a 19. század folyamán nyert biológiai determinációt, és a „fajok közötti háborút” történelmi-biológiai, evolucionista keretben kezdték értelmezni, ahol a fajok a létezésükért küzdenek. A gyilkolás így biopolitikai keretben folytatódott. Vagyis a biohatalom, amely – mint láthattuk – az élet meghosszabbítására, menedzselésére szerveződött, pont az ellenkezőjébe fordul, ennek oka pedig Foucault szerint a biológiai tartalmakkal telítődött rasszizmus.

A biohatalommal kettős értelemben fonódik össze a rasszizmus. Egyrészt segít feldolgozni a homogén politikai közösség elképzelt ideája és a fragmentált valóság közötti szakadékból eredő feszültségeket. Közvetlen előszobája a politikai megosztottság mesterséges eszközökkel való túlfeszítésének, az ellenségeképzésnek, az egymás alá- és fölérendelt fajok képzete használatának. Lemke utal rá, hogy amíg a korábbi „fajok közötti háború” koncepció a társadalomban párhuzamosan meglévő két, egymással szembeni faj gondolatából indult ki, addig a 19. századi megközelítések biológiai homogenitásra építenek. Másrészt a biohatalom támogatásában a rasszizmus továbbmegy, s nem csupán az „értékes” és „értéktelen” életek között tesz különbséget, hanem dinamikus viszonyban kapcsolja össze egyes emberek életét más emberek halálával: tényként kezelve, hogy annyira tudunk élni, amennyire másokat meg tudunk gyilkolni (Foucault, 2003: 255.).

Ez aztán nem pusztán olyan hierarchiákat eredményez, amelynek segítségével meg lehet mondani, hogy „kinek az élete értékesebb másokénál”, hanem közvetlen viszonyba állítja az egyes emberek életét más emberek életének megszüntetésével. Mindez ideológiailag ágyaz meg a kizáró identitáskonstrukciónak (Antal, 2016a), a harcnak, annak, hogy egyesek élete érdekében gyilkolunk meg másokat: „Az a tény, hogy valaki meghal, nem jelenti egyszerűen azt, hogy... az illető halála garantálná a biztonságot; más halála, a rossz faj halála, az alsóbbrendű faj halála (a degenerált, az abnormális fajé) lesz az, ami az életemet általánosan egészségesebbé teszi.” (Foucault, 2003: 255.)

Foucault szerint legalább a 19. századtól a rasszizmus az, ami a modern állam racionalitását vezeti, vagyis kialakul egyfajta állami rasszizmus (*state racism*) (2003: 261.), amelyben a rasszizmus a modern állam fegyvereként funkcionál, s immáron nem az állam az az eszköz, amelyet az egyik faj használ fel a másikkal szemben, hanem az állam az integritás védelmezője és a faj tisztaságának garantálója (Lemke, 2011: 43.). A fajok közötti harc teóriáját felváltja a faj tisztaságának koncepciója, annak minden állami és biológiai implikációjával egyetemben. Az állami rasszizmusnak két formáját elemzi Foucault, a náci Németországot és a Szovjetunió államszocializmusát. Előbbit az imperializmus és a faj felsőbbrendűségébe vetett hit határozta meg; utóbbi bár nélkülözte a teatralitást, az osztályellenség címkéjével lényegében bárkit elpusztított.

Foucault nem ideológiai konstrukciónak tekinti a rasszizmust; nem gondolja kivételes jelenségnek, és azt sem, hogy valamilyen társadalmi krízisre adott válasz lenne. Szerinte a rasszizmus nem más, mint a társadalmon belüli szakadások kifejeződése, amelyet a társadalmi test folyamatos és mindig befejezetlen tisztulási folyamata hoz felszínre. A rasszizmus nem magányos aktus, hanem politikai gyakorlatok által vezérelt közösségi cselekvés, amely állami apparátusok segítségével valósul meg.

3. Giorgio Agamben: Szuverenitás, biopolitika, kivételes állapot

Agamben *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life* (1998) című munkájában, illetve Homo Sacer-projektjében a szuverenitás klasszikus, Hobbesra és Rousseau-ra visszavezethető fogalmát szeretné újrakonceptualizálni, és létrehozni egy Foucault utáni biopolitikát. Az Agamben által kínált szuverenitáselmélet a kivételes állapotból indul ki, valamint abból, hogy az emberi élet termelődése a szuverén hatalom által felállított korlátok között lehetséges, amely a politikai közösség számára egyúttal komoly küszöböt is jelent. A Foucault-féle biopolitikai elméletre – amely szerint az emberi élet az állam szervezeti hatalmának célpontjává válik – Agamben azt válaszolja, hogy létezik egy, az állami szuverenitás kivételes jellegéből adódó „rejtett kötelék” a szuverén hatalom és a biopolitika között (O’Donoghue, 2015). A szuverén hatalom Agamben szerint a politikai rend – amely a pusztá emberi élet kizárásán alapul – termelésével hozza létre önmagát. Mindezt a szuverén hatalom a kivételes állapot elrendelésével éri el, amely a jog felfüggesztését, valamint az emberektől való visszavonását jelenti, s amelyben az embereket megfosztják jogi státuszuktól, és a szuverén hatalomhoz képest egy kiszolgáltatott, jog nélküli helyzetbe kerülnek, amelyben pusztá életük minden szegmense a hatalomtól függ. Ez a kivételes állapot által meghatározott „pusztá élet” (*bare life*) jelenti egyúttal a jogi-politikai közösség kezdetét is. A „pusztá élet” beemelése a politika birodalmába hozza létre a szuverenitás eredeti alapját: Agamben szerint „a biopolitikai test kitermelődése a szuverén hatalom eredeti aktusa”, tehát „a biopolitika legalább annyi idő, mint a szuverén kivétel” (1998: 6.).

A puszta élet a szuverén kivétel során speciális viszonyra kényszerül a szuverén hatalommal, s ez Agamben kifejezésével a „kivételesség viszonya” vagy a „tilalom viszonyrendszere”. Azok, akik a kivételes állapot körülményei között élnek, nem szabadulnak meg a jogrendtől és a szuverén szabályaitól, nem állíthatjuk azt, hogy a „puszta életük” jogon kívüli lenne, vagy közömbös lenne a jog szempontjából (Agamben, 1998: 28.). A jog önmaga felüggesztése révén veszi körül a létezőket, akik egyidejűleg kötve vannak ahhoz, de el is szakadnak tőle. A szuverén korlátok közé rekedt puszta élet a jogrendszer keretei között értelmezhető még önmaga kizárásának körülményei között is: a puszta élet tehát a jogrendszerhez és a szuverén hatalomhoz kötött a kivételes állapot idején is (Agamben, 1998: 18.). A szuverén korlátok által megkötött puszta élet paradigmáját Agamben a római jog *homo sacer* figurájában fedezi fel: a *homo sacer* kizárásra került a vallási közösségből és a politikai élet minden területéről, nem vehetett részt közösségének rítusaiban, s nem tehetett jogilag érvényes aktusokat. Létezése a puszta életre korlátozódott, megfosztották minden jogától azzal, hogy lényegében bárki megölhette anélkül, hogy emberölést követne el: „meg lehet ölni, de nem lehet feláldozni” (Kiss, 2009: 25.). S magát csakis állandó meneküléssel vagy külföldre távozással menthette meg (Agamben, 1998: 183.). Kilökték a politikai közösségből, ugyanakkor állandó és folyamatos viszonyban volt azzal a hatalommal, amely státusznélkülivé tette, mivel minden pillanatban ki volt téve a hatalom által okozott fenyegető veszélynek (O’Donoghue, 2015).

Azok, akikre vonatkoznak a szuverén korlátozásai, és általuk megfosztatnak jogi státuszuktól, egyúttal kizárásra is kerülnek a politikai közösségből. Ebben az értelemben tehát a szuverén dönti el, hogy mely életek tartoznak a politikai létezők közösséghez, mely életek pedig pusztán biológiai tények (O’Donoghue, 2015). Az életek közötti ilyenén különbségtételt Agamben két görög kifejezéssel írja le: a *zoé* (*zōē*) vonatkozik a természetes reprodukzív életre, amely a magánszférára korlátozódik, a *biosz* (*bíos*) pedig

„minősített” életformát jelent, amely a közéletben bontakozik ki (Agamben, 1998: 1.).⁶ Azok, akiket a szuverén kizár a politikai létezés színtereiről, olyan életre kárhoztatnak, amely a zoé terminológiájával írható le: az ilyen embereket a szuverén hatalom csak biológiai létezőként ismeri el. A szuverén választja el a zoét a biosztól; a szuverén hozza létre a pusztá életet; e két jelenség mindkét értelemben depolitizálást jelent. A modernitásban kap más hangsúlyt a biosz és a pusztá élet fogalma is. A zoé vagy biológiai élet újrapozicionálásra kerül a poliszon belül: az állam szervezeti hatalmának középpontjába. Ez a folyamat, amely az antikvitással kezdődött, de a modernításban is zajlik, Agamben számára azt mutatja, hogy a nyugati politika önmagát a kezdektől biopolitikaként hozta létre (Agamben, 1998: 181.).

Agamben tehát azzal kívánta korrigálni Foucault korábban bemutatott téziseit, hogy szerinte maga a szuverén hatalom már önmagában is biopolitikai, amely a pusztá élet – mint a politikai rend küszöbe – megkonstruálásán alapul. Agamben szerint a biopolitika technológiájának felemelkedése nem jelent törést a nyugati politikatörténetben, pusztán az állam már meglévő biopolitikai szükségszerűségének kiterjedését.⁷ A perifériáról az ál-

⁶ Kiss Lajos András megfogalmazása szerint: „Agamben abból az aszimmetrikus különbségből indul ki, amely egy élőlény természeti élete és politikai élete között feszül. Amikor az ember belép a társadalomba (Arisztotelész kifejezésével: oikoszba), domesztikált szférába lép, vagyis egy megfelelően szabályozott kozmosz tagjává válik. Az emberi közösség tagjának azt tekintjük, aki nyelvileg is artikulálható politikai egzisztenciával (Agamben szóhasználatával: biosszal) rendelkezik. Ennek ellentéte a »csupasz életre redukált létezés«, a zoé.” (2009: 25.).

⁷ Egy 2013-as előadásában – amelynek gondolataira a következőkben még visszatérek – Agamben a modern, technicizált politika egyik fontos sajátosságaként határozza meg azt, hogy az emberi identitást jelentős mértékben átalakítja, és tulajdonképpen egy új, *biopolitikai identitást* konstruál: „Azon technológiáknak kiterjesztése az állampolgárookra, amelyeket eredetileg bűnözők számára dolgoztak ki, szükségszerűen hatással van az állampolgár politikai identitására. Először fordul elő az emberiség történetében, hogy az identitás már nem a társadalmi egyén és annak mások általi elismerésének függvénye és funkciója, hanem olyan biológiai adatoké, amelyek az előbbiekkal semmilyen viszonyban nem állhatnak – mint például az ujjlenyomat arabeszkjei vagy a gének szerkezete a DNS kettős hélixében. A legsemmibb és a legszigeribb dolog válik a társadalmi identitás meghatározó elemévé, ezért a társadalmi identitás elveszíti közösségi és nyil-

lam fókuszába kúsznak be a puszta étellel kapcsolatos politikai megközelítések, ezzel pedig – belépve a modernitás politikai rendjébe – egyre inkább a kivétel lesz a főszabály (Agamben, 1998: 9.). Magam – elfogadva Agamben megközelítését, vagyis hogy „a szuverén hatalom valódi funkciója már a nyugati világ hajnalán is biopolitikai jelleget öltött” (Kiss, 2009: 25.) – szintén úgy vélem, hogy minden szuverén vagy arra törekvő (állami) hatalom felfogható és elemezhető biopolitikai keretrendszerben. Ugyanis ahogyan a modern állam kalkulációinak középpontjába a biológiai élet kerül, úgy egyre inkább fény derül a hatalom és a puszta élet közötti titkos intézményi-politikai szálakra. A puszta élet kitermelése kivételes állapotokkal azzal párhuzamosan bontakozott ki a modernitásban, hogy az államhatalom a magánszférára koncentráló reproduktív élet (zoé) menedzselésével terhelődött le; és a 20. század totalitárius államának koncentrációs táboraival érte el a csúcspontját (Agamben, 1998: 135.). Agamben álláspontja szerint a koncentrációs táborok nem a hagyományos kivételes állapotokon vagy katonai közigazgatásokon belül jöttek létre: ezek a totalitárius rendszerek a *szándékolt vagy kierőszakolt kivételes állapot* termékei (Agamben, 1998: 167.). A szuverén immáron nem korlátozza magát arra, hogy ténybeli alapon (pl. a közbiztonságra vonatkozó veszély) hozzon döntést a kivételes állapotról, szuverén hatalma magában a kivételes állapot kinyilvánításában és a puszta élet befolyásolásában áll, s olyan szituációkat állít elő, amelyek a kivételes állapotra vonatkozó döntéséből következnek (Agamben, 1998: 170.). Vagyis a kivételes állapot nem más, mint a modern állam biopolitikai hatalmának legmagasabb szintű megnyilvánulása.

A koncentrációs táborok azok a színterek, amelyekben az állam a lehető leginkább rányomakodott a puszta életre: az emberek megfosztattak politikai létezésük minden vetületétől, s csak

vános jellegét. [...] A modern államokban a biológiai identitás primátusa a politikai identitás felett tulajdonképpen a puszta élet politizációjával kapcsolatos.” (Agamben, 2016.)

a puszta életük marad, azután pedig már az sem. Ezek abszolút biopolitikai színterek, amelyekben a hatalom a puszta élettel bármiféle közvetítés nélkül kerül szembe (Agamben, 1998: 171.). A koncentrációs tábor bárhol megvalósulhat azáltal, hogy a puszta életre csupaszodik az egyén a jog háttérbe szorításával, vagyis ebben az olvasatban korántsem egy történeti-földrajzi hely; sokkal inkább a „kivételesség helyeként” létező, mindenütt jelen lévő lehetőség a politikai renden belül (O'Donoghue, 2015).

4. Michael Hardt és Antonio Negri: Globális háború és posztmodern biopolitika

Michael Hardt és Antonio Negri célja korszakunk globális kapitalizmusának és a modern birodalmi politikának a megértése. Konceptiójukat – amelyet *Empire* (2000), *Multitude* (2004) és *Commonwealth* (2009) című munkáikban fejtenek ki – az olasz autonomista munkásmozgalom, a klasszikus jog- és politikaelmélet, a marxista gondolkodás, valamint a posztstrukturalista kritika tapasztalataiból állítják össze. Ezen a mozaikon keresztül egyszerre vizsgálják a szuverenitás drasztikus átalakulását, valamint a kapitalizmus biopolitikai természetét, végső soron pedig a politikai ellenállás megszervezéséhez kívánnak szempontokat adni. Kiinduló téziséük, hogy a globális pénzügyi intézmények és a nem állami szintű szerveződések korszakában a nemzetállamok szabályozó ereje és tekintélye végzetes sebet kapott, és emiatt az alkotmányos garanciák által korlátozott hatalom egyre inkább visszaszorul, átadva a helyét a kivételes eszközöket egyfajta „magasabb morális célok” érdekében alkalmazó rendőrállami berendezkedéseknek.

4.1 Az állami szuverenitás átalakulása és a mindennapos háború

Hardt és Negri, Agamben szuverenitásalapú megközelítéséhez hasonlóan, abból indul ki, hogy a háború hagyományosan olyan fegyveres konfliktusnak volt tekintendő a 19. században, amely szuverén politikai entitások, vagyis nemzetállamok között robban ki. Ugyanakkor a háború természete mára alapvetően átalakult. Globális és véget nem érő jelenséggé vált; a kanti „örök békét”

felváltotta az „állandósult háború” paradigmája. A posztmodernitásba vezető úton a háború általános körülménnyé vált, vagyis beléptünk az általános globális háború időszakába (Hardt–Negri, 2004: 5.). Hardt és Negri a háború expanziójának jelenségét a modern nemzetállami szuverenitás erodálódásával párhuzamosan tárgyalja, hiszen többek között ez is hozzájárult ahhoz, hogy a háborúban már nem (csak és nem elsősorban) nemzetállami szereplők állnak egymással szemben, hanem éppen ellenkezőleg: gyakori, hogy a háborúkat nem nemzetállamok, hanem például terrorszervezetek vagy éppen háborús magánvállalkozások vívják.

Röviden vázoljuk fel azt az útvonalat, amelynek során csődöt mondott a globális béke projektje. A politikai szuverenitás modern politikai elméleteinek liberális és nem liberális teoretikusai számára egyaránt az volt a fő cél, hogy véget vessenek az Európát káoszba taszító polgárháborúknak és a folyamatos háborús állapotnak úgy, hogy a háborút kiszorítják a társadalmi élet peremére, és kivételes időszakokra korlátozzák (Hardt–Negri, 2004: 6.). Ezen elméletek számára csakis a szuverén hatalom (vagyis maga az állam) van feljogosítva háború indítására, és csakis egy másik szuverén ellen.⁸ Vagyis a modern (polgári) jogelmélet és a politikai gondolkodás fejlődése a béke főszabályként való meghatározásával a háborút kizárta a nemzetállamok társadalmi szférájából – ám ezt csak államközi szinten értelmezte. Hardt és Negri szerint a modern politikai gondolkodás egyik fő célja a háború leválasztása volt a politikáról, és úgy vélik, hogy ez igaz többek között Clausewitzre – aki szerint a háború a politika folytatása más eszközökkel –, sőt a realista gondolkodók többségére is, akik a nemzetközi kapcsolatok keretrendszerében vizsgálják a háborút (2005: 6.).⁹

⁸ A nemzetállami szuverenitás fent jelzett erőziója természetesen maga után vonja a háborúindításra vonatkozó elvek és gyakorlatok alapos átalakulását is.

⁹ Hardt és Negri úgy véli, hogy mindez igaz Carl Schmitt gondolkodására is, aki ugyan elválaszthatatlannak gondolta a háborút és a politikát, éppen ezért állította politikaelmélete középpontjába a barát/ellenség dichotómiát. Fő érvük az, hogy a háború kérdése Schmitt esetében sem az államon belül, a társadalom vonatkozásában merül fel, hanem államok közötti viszonyrendszerként (Hardt–

Ebben a kontextusban a háborús helyzetben az ellenség csakis közellenség (*public enemy*) lehet, aki leginkább egy másik állammal mint szuverénnel azonosítható, és ezzel a háború diskurzusa leválasztható az államon belüli polgári konfliktusoktól. Vagyis a háború egy lehatárolt, epizodikus kivételes állapot.

Hardt és Negri úgy véli, hogy a háborúnak ez a leválasztása az államon belüli konfliktusokról, illetve kivételes állapottá szűkítése mára alaposan átértékelődött. A nemzetállami szuverenitás szétforgácsolódása, a „globálissá vált polgárháborúk” felemelkedése, valamint az ezekből (is) következő posztmodern szuverenitási formula, az *Empire*¹⁰ kialakulása (Hardt–Negri, 2000) nyomán ami tegnap kivételes volt, ma már mindennapos. Az *Empire*-t a nemzetállami szuverenitások – itt felvázolt – leértékelődése, valamint a nem állami szereplők (pl. NGO-k), illetve a transz- és szupranacionális intézmények felemelkedése előlegezi meg.

A posztvilágháborús liberális agendában a nemzetközi intézmények és az államok által együttesen elfogadott nemzetközi jogszabályok voltak hivatva garantálni a béke állapotát, ehhez képest a háború mint kivételes állapot folyamatossá és általánossá vált – más formában, s nem elsősorban nemzetállamok közötti permanens konfliktusként. A kivételesség állandósulását a szerzőpáros összekapcsolja egy másik „kivételességgel”, nevezetesen az USA exceptionalizmusával, ami röviden úgy összegezhető, hogy az amerikai nép, de még inkább a meghatározó politikaelméleti

Negri, 2004: 6.). Én ezzel szemben úgy vélem, hogy Schmittnek igenis lehet egy bellicista olvasata, amelyet korántsem az utókor „lát bele” a schmitti életműbe. Erre a *Második* részben térek majd vissza.

¹⁰ Negri és Hardt az *Empire* koncepcióját a neoliberális-kapitalista világrend leírására dolgozta ki. Az *Empire* világa a politikai hatalomhoz való ragaszkodás, a hatalom realizálásának, megőrzésének és bővített újratermelésének szférája. Az *Empire* tehát megfeleltethető a neoliberális kapitalizmus globális hatalmi rendszerének, ahol könyörtelenül érvényesül a hatalmi logika az élet minden területén, de különösen a közhatalmi viszonyok világában. Az *Empire* a hidegháború végén formálódott ki, és a globalizáció (3. fejezetben bemutatott) folyamatai szédülétes erővel építették ki az egész világon. Az egész világot és világrendet magában foglalja, s ebben a kontextusban nincs külső szereplő: minden és mindenki ennek a birodalomnak a része. (Az *Empire* elemzéséhez lásd: Antal, 2017: 155–160.)

és kormányzati irányzatok, az USA-ra és annak politikai közösségére kivételes hatalomként tekintenek, amelynek nemcsak saját földrajzi területén, hanem az egész világon van feladata és felelőssége (pl. a demokrácia és republikanizmus terjesztése, a biztonság garantálása) (Hardt–Negri, 2004: 8–9.).

Azzal, hogy a háború a mindennapok részévé válik, egyúttal össze is mosódnak, illetve összeomlanak a háborút és a politikát elválasztó határvonalak, és a háború a nemzetközi, államközi viszonyok terepéről fokozatosan átkerül a belpolitikába, vagyis állandó társadalmi viszonyrendszeré válik. Hardt és Negri élesen világít rá arra, hogy a „szegénység elleni háború”, a „drog elleni háború”, majd a „terrorizmus elleni háború” hogyan határozta meg az USA politikáját, a háború hogyan veszítette el metaforikus jellegét, és hogyan alakít ki a politika diszkurzív eszközökkel tényleges háborús helyzetet (2004: 13–14.). A háború tehát a társadalmak egyik elsődleges rendezőelvé vált, amelynek – megfordítva a Clausewitz-formulát – a politika csupán az egyik formája, eszköze. A hatalom normál állapotaként tehát a mindennütt – államon és társadalmon belül/kívül – jelen lévő háborút határozzuk meg (2004: 13.). Foucault egészen odáig megy, hogy a politikai hatalom társadalmi békítő funkciója abban testesül meg, hogy a folyamatos „csendes háborút” társadalmi intézményekké és intézményekbe transzformálja. Ezen az alapon állítja Hardt és Negri azt, hogy a háború „minden hatalom és uralomgyakorlási technika állandó mátrixává” vált (2004: 13.). Ekkor a háború egy olyan biohatalmi rezsim, amely független attól, hogy biológiai értelemben bekövetkezik-e vérontás. A háború olyan uralom, amely nem pusztán a népességet korlátozza, hanem a társadalmi élet minden mozzanatát létrehozza. Ez nem jelenti, hogy a háború borzalmai enyhébbek lennének, vagy figyelmen kívül lehetne őket hagyni; sokkal inkább jár azzal, hogy a mindennapi élet átítatódik a háborús kegyetlenséggel és a hadban állás valóságával. Ebben a helyzetben a nemzetközi politika teljesen összekeveredik a belpolitikával, a háborús-katonai apparátusok pedig a belső

biztonságot szolgálni hivatott rendőri hatalommal. Ezzel párhuzamosan a nemzetközi kontextusban meghatározott közellenség nagyon is belsővé, felmutathatóvá válik, így alkalmazni lehet ellene a rendőrhatalom háborús apparátusait – és tulajdonképpen bárkiből ellenséget lehet faragni. Mindez Hardt és Negri szerint maga után vonja a belső ellenség elleni hadjárat legitimálását, és így az – európai politikai gondolkodás tradíciójában mindig is problematikus – „igazságos háború” koncepcióját (2004: 15–16.). Az ellenséget így azonosítani lehet magával a gonosszal, dehumanizálni lehet és morális kategóriákkal leírni, azért, hogy kívül kerüljön a politikai közösségen. Mindennek súlyos következményei vannak: a kivételességből kiszabaduló, állandóvá váló háborús helyzet nem lehet igazságos és nem lehet demokratikus sem, hiszen mindenki feltétlen engedelmisséggel tartozik a politikai vezérnek, akit előbb a kivételes helyzet menedzselésére jelöltek ki, majd pedig az állandó háború generálójává és urává lép elő.

Hardt és Negri akként is rávilágít az állandósult állapotként fel fogott globális háború biopolitikai természetére, hogy azt abszolútnak nevezik, hiszen a 20. század megmutatta, hogy az emberiség totálisan el tudja magát és a világot pusztítani; ez egyrészt a nukleáris fegyverekben, másrészt – s itt összeér Agamben és a szerzőpáros koncepciója – a koncentrációs táborokban manifesztálódott (2004: 18.). Hardt és Negri szerint az a szuverén hatalom, amely a pusztítás ilyen – magára az életre mint olyanra irányuló – eszközeivel rendelkezik, az maga a *biohatalom*, a kifejezés negatív és szörnyűséges értelmében. Ez a hatalom közvetlenül rendelkezik a halál felett, ami nem pusztán individuumok vagy csoportok halálát jelenti, hanem magának az emberiségnek és talán minden, általunk ismert élőnek (Hardt–Negri, 2004: 18–19.). Ezek miatt a háború ontológiai kategóriává vált; ezt még fel is erősíti a tény, hogy a háború a rendőrhatalom eszközeivel mindennapos valósággá lett, hiszen a biohatalom nem merül ki a tömegpusztító fegyverek használatában, hanem megjelenik a személyre szabott kegyetlenségben, kín-

zásban is, sőt, ha a háború értelmezését kiterjesztjük a diszkurzív stratégiákra is, akkor például a politikai kampányokban is.

A kínzás olyan közös pontja a háborús és rendőrhatalmi intézkedéseknek, amely egyaránt jelen van liberális demokráciában és diktatúrákban is.¹¹ Ugyanakkor az is fontos, hogy a hatalom nem érdekelt önnön biológiai alapjainak teljes és végleges felszámolásában; a rendőrhatalmi intézkedések nem léphetnek túl egy bizonyos ponton,¹² ezért a globális háború nemcsak halált, de életet is termel, valamint szabályoz és rendelkezik felette (Hardt–Negri, 2004: 20.). Éppen ezért a konstans háború nem a hatalmat veszélyeztető, hanem sokkal inkább azt alátámasztó és garantáló tényezővé válik, vagyis a háború lett a politika alapja és a társadalmi élet szükségszerű biopolitikai irányítója (Hardt–Negri, 2004: 21.). Amíg korábban a háború jogilag szabályozott volt (a háború megindítására, valamint magára a lefolytatására vonatkozó szabályok által), addig a posztmodern globális háború maga lesz jogilag és politikailag is a szabályozó.

4.2 A globális kapitalizmus biopolitikája

Hardt és Negri a fenti, a modern szuverenitás átalakulásának koncepciója mellett a biopolitika globális kapitalizmusra vonatkozó olvasatát is adják. Szerintük a biopolitika a kapitalizmus új szakasza, amelyben eltűnnek a határok politika és gazdaság, termelés és reprodukció között (Lemke, 2011: 65.). Hardt és Negri úgy véli, hogy az *Empire*-nak mint a szuverenitás új formájának kialakulásáért a globális kapitalizmus a felelős, amelyben a gazdasági és a jogi-politikai megközelítések összecsúsznak, és a világ minden

¹¹ Minderre, vagyis a totalitarizmus és demokrácia „intim közelségére”, valamint a neoliberais autokráciára a Második és harmadik részben térek majd vissza.

¹² Ennek kapcsán említi meg a szerzőpáros a megelőző csapás és megelőző háború problematikáját, amely túl azon, hogy szétporlasztja a nemzetállami szuverenitásokat, háborús és rendőrhatalmi intézkedések folyamatos alkalmazását követeli meg, hiszen csakis ez szolgálja a biztonságot (Hardt–Negri, 2004: 20.).

állama, régiója összekapcsolttá válik.¹³ Az Empire szuverenitása így sem időben, sem térben nem kötött, igazi posztmodern szuverenitás. A világban lezajlott egy, az 1970-es években kezdődő rendkívüli változás a termelés módját illetően: Negri szerint az ipari kapitalizmust felváltotta a kognitív kapitalizmus (*cognitive capitalism*) (Negri, 2008: 64.). Ez egy informatizált, automatizált, globalizált és hálózatos termelési mód. A termelési mód átalakulása maga után vonta az *immateriális munka* felemelkedését, amelyet nem csupán annak informatizáltsága határoz meg, hanem a kommunikációs struktúrában betöltött helye, valamint az is, hogy alkalmas a társadalom manipulálására. A tudás, a kreativitás, a nyelv és az érzelmek sohasem látott mértékben válnak a piacgazdaság középponti kategóriáivá.

Hardt és Negri úgy véli, hogy az immateriális munkának van olyan formája, amely informatizált, és kommunikációs technológiákkal átítatott ipari termelésen nyugszik, továbbá van olyan formája is, amely a termelés és a manipulációs eljárások együttesén alapulva érzelmeket konstruál és befolyásol, ezzel pedig a munka közvetlen hatást gyakorol magára a testre (Hardt–Negri, 2000: 293.). Mindez új lehetőségeket nyit a kizsákmányolásban is, amely manapság az érzelmi és intellektuális kapacitások elszívásán nyugszik (Lemke, 2011: 67.). Vagyis az *Empire* az értéktöbblet elsajátítása érdekében vég nélkül kényszeríti mobilizációra az egyéni és kollektív munkaerőt; az élet minden területe a töke-akkumuláció vastörvényének kerül alárendelésre. Hardt és Negri szerint senki és semmi menekülhet a monetáris szempontok elől, „semmi sem menekülhet a pénz elől” (2000: 32.).

Hardt és Negri részben támaszkodik Foucault koncepciójára, de túl is lendülnek azon. Számukra a biopolitikai termelés magának a társadalmi életnek a termelését jelenti, amelyben a gazdasági, a politikai és a kulturális egyre inkább átfedésbe kerül,

¹³ Elméletük rezonál azzal az újbalsoldali útkereséssel, amely az ezredforduló után teoretikus keretrendszert próbált találni a globális kapitalizmus kritikájára és alternatívák kidolgozására.

és egymásba fonódik (2000: xiii.). A biohatalom pedig nem más, mint az a jelenség, hogy a tőke maga alá gyűri a társadalmat, és létrejön egy határok nélküli kizsákmányolási gépezet (Lemke, 2011: 65.), amely korántsem csak a globális piacot jelenti, hanem a kapitalista szocializációt is. Hardt és Negri *Multitude*-konceptiójuk (2004) kapcsán tesznek éles különbséget a biohatalom és a biopolitika között. A biohatalom transzcendensként és szuverén autoritásként a társadalom felett áll, és meghatározza annak működési rendjét. A biopolitika ehhez képest a termelésért felelős: a társadalmon belül bontakozik ki, és a munka kollaboratív formáin keresztül társadalmi kapcsolatokat alakít ki (Hardt–Negri, 2004: 94–95.). A biopolitikai termelés a természet (Hardt és Negri szerint „természet” mindaz, amit külsődleges a termelési folyamathoz képest) és a kultúra viszonyrendszerét is átrajzolja: a természet tőkévé változik, de legalábbis alárendelődik annak (2004: 187.). A biológiai erőforrások jogi és politikai szabályozások tárgyaivá válnak, a természeti folyamatok pedig kereskedelmi érdekek és ipari felhasználhatóság szempontjai szerint kerülnek megítélésre egy olyan világban, ahol gépek kezdik el gyártani a természetet és a kultúrát is (Hardt–Negri, 2000: 272.). Ez a mesterséges termelési közeg az átmenet a modernből a posztmodernbe, amelyben a gazdaság, a kultúra, a politika és a természet összefolyik egymással.

Az *Empire* a szerzőpáros szerint a biohatalmat, pontosabban a biohatalmi rezsimet (2000: 41.) testesíti meg, ahol a gazdasági termelés és a politikai struktúra összeolvad: „A termelés megkülönböztethetetlené válik az újratermeléstől; a termelőerők összekeverednek a termelési viszonyokkal; az állandó tőke elkezd kialakulni és megjelenni a változó tőkében, az agyokban, a testekben és a termelő alanyok együttműködésében. A társadalom alanyai pedig egyszerre termelői és termékei ennek az egységes gépezetnek.” (Hardt–Negri, 2000: 385.)

Az *Empire* alternatívája az azon belül növekvő *Multitude* (sokaság),¹⁴ amely összefogja és egységbe tereli a társadalmi ellenállás legkülönbözőbb módjait, biztosítva az emberek, osztályok, nemzetek politikai képviseletét (Hardt–Negri, 2004: xiv–xv.). A *Multitude* olyan kiegyenlítő erőt jelent, amely felszabadulási lehetőséget jelenthet a dominancia különféle formái alól, és az élet, valamint a munka új kereteit alapozhatja meg (Lemke, 2011: 115.).

¹⁴ A *Multitude* egy globálisan kizsákmányolt és egyúttal globalizálódott posztmodern közösségi állapot vagy posztmodern osztály, amelynek célja az *Empire* hatalmi struktúráinak lebontása és egyfajta utópikus világrend megvalósítása, amely globális állampolgárságon, a szociális szempontú bérezésen és a biopolitikai termelőeszközök birtokbavételén alapul. Vagyis a *Multitude* egy olyan globalizált és hálózatosodott közösségi állapot, amelynek – a korábbi emancipációs közösség el- és szétolvadásával – továbbra is az a célja, hogy a társadalmi igazságosság egyenlőségi programját képviselje. (A *Multitude* vizsgálatához lásd: Antal, 2017: 207–209.)

Második rész

A KIVÉTELES ÁLLAPOT
ELMÉLETE

Agamben mellett érvel, hogy nem létezik a kivételes állapotra vonatkozó közjogi elmélet, amelynek fő oka, hogy a szükséghelyzetnek – amely miatt a kivételes állapot bekövetkezik – nincs jogi formája; minthogy eleve nehézkes megragadni azt, ami a jog és a politika közé ragadt (2005: 1.). Ebben a részben azonban mégiscsak kísérletet teszek rá, és megkísérlem felvázolni a kivételes állapot mögötti jog- és politikaelméleti kiindulópontokat, illetve mindezt kritikai keretben vizsgálom meg. A kivételes állapothoz ugyanis kettős látásmóddal kell közelíteni, hiszen a homo sacer egyszerre kell jogi és politikai eszközökkel létrehozni, vagyis politikai okokból kizárni a törvényes rend által biztosított védelemből (Kiss, 2009: 26.). Mint láttuk, a kivételes állapot felfogható a politika uralmaként a jog felett, amelynek keretében a joguralmat (*rule of law*) felváltja a jog politikai eszközzé (*rule by law*) alakulása. A kivételes állapot tekintetében azonban egy másik, legalább ennyire jelentős irányvonalra is fel kell hívni a figyelmet: a történelem folyamán a jogaiktól, sőt ember mivoltuktól megfosztott csoportok mindig valamilyen ellenségképző, identitások és ellenidentitások létrehozásán alapuló politika következtében kerültek megbélyegzésre. Ez a jelenség különösen szembeötlő korszakunkban, amelynek (egyik) központi eleme az univerzális emberi jog, azonban tényleges érvényesülésükkel igen komoly problémák vannak mind nemzetállami, mind globális szinten.

5. Az ellenség megnevezése, mint a politikai szuverenitás alapja, avagy a mindenkori *homo sacer* problémája

A modern kivételes állapot megértésének kulcskérdése Agamben biopolitikai elmélete és annak egyik fő kategóriája, a *homo sacer*. Agamben feloldani igyekszik a kifejezésben rejlő ellentmondást, hisz egyszerre jelent „szentet” és „átkozottat”. A *homo sacer* paradoxona feloldható, ha tudjuk, hogy az elnevezés valójában nem a halált és szenvedést potenciálisan elszenvedőre, hanem az ezt okozóra vonatkozik. Kiss Lajos András fejti ki, hogy „a rómaiak szemében arra a lényre, aki nem »normális« ember, rendelkezzen bármilyen negatív szereppel, nincs más szó, mint amely eredetileg az isteneket illetné meg. Így az ilyen lény megölése különös bátorságot igényel, ellentétben a törvények alapján elítélt személlyel, ahol a jogi háttér könnyed automatizmust biztosít az ítélet végrehajtására” (2009: 6.). Kiss ennek kapcsán utal Heinrich Himmler 1943-as poznańi beszédére, amelyben egyfajta „emberfeletti” fizikai és morális teljesítménnyé heroizálódik a tömeggyilkosság: „Önök bizonyára tudják, mit jelent száz, ötszáz, ezer hullát látni egymás mellett feküdni. Hogy ezt kibírtuk – az emberi gyengeség néhány esetét kivéve –, és hogy megőriztük becsületünket, ezt tett minket erőssé.”¹⁵ A „szentség” tehát a *homo sacer* kifejezésben belső küzdelemre utal, amelyet a szörnyűségek végrehajtói önmagukban és önmagukkal folytatnak: „Az igazi harc a katonákban folyt, ti. hogy ki tudták ölni magukból mindazt a kulturális és szocializációs háttértudást, amelynek fényében az ember egy másik »embernek látszó lényre« mint emberre tekint. (...) A valódi hatalom igazából nem is a sacerből fakad, hanem az erőből, amely képes létrehozni, vagyis jogon túli jogot fabrikálni.” (Kiss, 2009: 26.)

¹⁵ Forrás: *From a Speech by Himmler Before Senior SS Officers in Poznan, October 4, 1943*. Shoah Resource Center, The International School for Holocaust Studies. https://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%204029.pdf. Utolsó letöltés 2019. május 27.

Ezzel elérkeztünk a kötet egyik legfontosabb kérdéséhez, egyúttal dilemmájához: milyen elméleti alapokba ágyazva hozható létre egy olyan jog és politika közötti állapot, amelyben a hatalom elszakad a normál jogrendszerrel, megvonja önmaga jogi-politikai illetékességét? Carl Schmitt szerint ez tulajdonképpen a szuverenitás lényege, hiszen aki uralja a kivételes állapotot, aki rendelkezik felette, az a szuverén. Ez a megközelítés azonban egyre több és több problémát vet fel, mivel a kivételes állapot korántsem marad meg egy szűk illetékességi területen: korszakunkra az állandósulás irányába lépett, ugyanis a homo sacer státusz (mint egyfajta univerzális ellenségkép) folyamatosan újratermelődik a történelemben (Kiss, 2009: 27.). Ez összefüggésben van az állami rasszizmussal, az identitáspolitikával, valamint azzal a Carl Schmitt-féle megközelítéssel, amely a politika alapvető logikáját a barát/ellenség dichotómiára egyszerűsítette le, annak határait pedig, hogy ki mikor válhat ellenné, meglehetősen tágan húzta meg: „A politikai ellenségnek nem szükséges erkölcsileg rossznak, nem szükséges esztétikailag rútnak lennie; nem kell gazdasági versenytársként fellépnie, és talán akár előnyösnek is tűnhet üzletet kötni vele. Az ellenség éppen a másik, az idegen, és lényegéhez elegendő, hogy különösen intenzív értelemben egzisztenciálisan valami más és idegen, úgyhogy szélsőséges esetben konfliktusok lehetségesek vele, melyek nem dönthetőek el sem előzetesen meghozott általános normatív szabályozással, sem a konfliktusokban »részét nem vevő« és ezért »pártatlan« harmadik ítéletével.” (2002: 19.) Schmitt mindehhez hozzáteszi, hogy az ellenség megnevezése tehát nem morális, hanem politikai kategória: „(...) ami erkölcsileg rossz, esztétikailag rút vagy gazdaságilag káros, azért még nem kell ellenségnek lennie; ami erkölcsileg jó, esztétikailag szép és gazdaságilag hasznos, még nem válik barátta a szó specifikus, azaz politikai értelmében.” (2002: 30.) Vagyis az ellenség meghatározása (és az ehhez ezer szállal kötődő döntés a kivételes állapotról) a schmitti és az ezen alapuló jog- és politikafelfogásban a politikai szuverenitás integráns része. Ezt

erősíti meg Schmitt azon megközelítése, mely szerint az ellenség egzisztenciális kategória, és ilyenformán nem magánellenfél (*foe*), hanem politikai közellenség (*public enemy*): „Az ellenség kizárólag nyilvános ellenség, mivel mindaz, ami az emberek ilyen összességére, különösképp az egész népre vonatkozik, ezáltal válik nyilvánossá.” (Schmitt, 2002: 20–21.)

A homo sacer jelenség és kapcsolata a politikai szuverenitással átszövi az emberi történelmet: a saját és az ellenség identitásának létrehozása a politikai szuverenitás legérzékenyebb kérdésévé válik. Reinhart Koselleck történeti elemzés segítségével világítja meg az ellenség és a saját csoport identitása konstruálásának folyamatát: a kettőnek egyszerre, egymással párhuzamosan kell lejátszódnia ahhoz, hogy a politikai szuverén megnyilvánuljon. „Bár a »mi« és az »ők« pusztá használata elhatárolást és kizárást jelez, ugyanakkor feltétele a cselekvési képességnek. Egy »micsoporthoz« csak a pusztá megjelölésénél és megnevezésénél többet tartalmazó fogalmak révén válhat politikailag hatékony és cselekvő közösséggé. Egy politikailag vagy társadalmilag egységes cselekvő közösség olyan fogalmak révén konstruálódik, amelyek körülhatárolják és ezzel másokat kirekesztenek, azaz amelyek révén a közösség meghatározza saját magát.” (1997: 6.) Ahogyan azt korábban kifejtettem (Antal, 2016a), saját politikai identitásunk integráns része az ellenfél/ellenség identitásának meghatározása, adott esetben uralása. Mindez egy identitáskonstruálási versenyt jelent, ahol az a verseny lényege, hogy a politikai ellenfelek/elleneségek identitását tudjuk-e uralni: „(...) a konkrét csoport kizárólagos igényt formál az általánosságra azáltal, hogy egy nyelvileg univerzális fogalmat csak saját magára vonatkoztat, és elutasít ezzel kapcsolatban minden viszonyítást. Az ilyen jellegű önmeghatározásokhoz ellenfogalmak kapcsolódnak, amelyek diszkriminálják a kizártakat.” (Koselleck, 1997: 7–8.) Ez a diszkriminációs mechanizmus aszimmetrikus ellenfogalmak segítségével valósult meg a történelem folyamán – a mindenkori homo sacer kategóriái egybecsengenek a hellén/barbár, keresztény/pogány, ember/

nem ember ellentétpárokkal. „Az önmeghatározásból magából az idegen olyan meghatározása következik, amely nyelvi kifosztást jelent, gyakorlatilag pedig felér egy rablással.” (1997: 8.) Érdekes, hogy Koselleck azt állítja,¹⁶ Schmitt barát–ellenség kategóriája kifejezetten szimmetrikus fogalmat jelent, hiszen minden politikai ellenfélnek elvi lehetősége van saját és ellenfele identitásának megkonstruálására. Ugyanakkor azért utal arra, hogy a történelmi tapasztalatok alapján lehetőség van mindkét kifejezés aszimmetrikus feltöltésére (1997: 80.).

A homo sacer tehát elválaszthatatlanul „bent ragadt” a kivételes állapotban, hiszen tulajdonképpen azzal együtt jön létre. „A homo sacer-állapot már csak azért is különleges (kivételes), mert a sacer léte nyelvileg úgyszólván kifejezhetetlen, üres helyhez kötődik. A sacer már nem teljesen élő, de nem is teljesen halott; definíciója csaknem lehetetlen a kétértékű logikán alapuló észjárás számára. Így lesz világos a biopolitika foucault-i, illetve agambeni felfogásának különbsége. Foucault analitikusan elválasztja a biopolitika működéstechnikáit a szuverén hatalom problémájának elméleti kérdésétől. (...) Ezzel szemben Agamben logikus kapcsolatot lát e két szféra között.” (Kiss, 2009: 27.) A mindenkori homo sacer a szuverén politikai hatalom jelöli ki aszimmetrikus ellenfogalmakon keresztül – éppen a kivételes állapottal mutatott bensőséges kapcsolata miatt, hiszen a kivételes állapot teremti meg annak a lehetőségét, hogy akiket kizártak a jogi/politikai közösségből, elveszítsék szuverenitásukat önnön identitásuk meghatározása felett. Úgy is mondhatjuk, hogy az egyéb identításokat kizáró ellenségeképzés vált a politikai szuverenitás egyik alapotívumává.

¹⁶ „A barát és ellenség fogalompárt politikai formalitása tünteti ki; már csak a lehetséges antitézisek vázát mutatja anélkül, hogy megnevezné őket. A formális tagadás miatt első ízben beszélhetünk tisztán szimmetrikus fogalmakról.” (Koselleck, 1997: 80.)

6. A kivételes állapot meghatározása

Kevés az olyan elméleti kísérlet, amely a korunk rohamléptekben változó jogi-politikai kultúrája (birodalmi gondolkodás, új biztonsági paradigmák, a végrehajtó hatalom ismét előtérbe kerülő kiváltságai) mögött meghúzódó mély struktúrákról akar mondani valamit. Agamben három meghatározó művében (az 1998-as *Homo Sacer*, az 1999-es *Remnants of Auschwitz*, valamint a 2005-ös *State of Exception*) próbálta meg letenni annak az átfogó elméletnek az alapjait, amely megpróbálkozik e hiány betöltésével. Igencsak időszerű a napjainkra általánossá váló rendkívüli állapot vizsgálata (hiszen annak magja a szuverén főhatalom problémája, ami a középkoron át egészen a Római Birodalomig visszanyúlik).

Agamben a kivételes állapotot olyan modern intézményként vizsgálja, amelynek gyökerei a francia forradalomban és a világháborúkban keresendők, ugyanakkor a 20. század közepére válik a kormányzás meghatározó, paradigmatis formájává (Humphreys, 2006: 677.). Agamben elmélete jogelméleti fejtegetés, amely az emberi lét azon viszonyrendszereire vonatkozik, amelyek nincsenek a jog alá rendelve. A kivételes állapot meghatározásával a jog folyamatosan, szinte kényszeresen „gyarmatosítani” próbálja az életet.

Agamben két fő irányzatot vázol fel a kivételes állapot joghoz való viszonyát (legalitását) illetően. Az első szerint (idetartozik többek között Santi Romano, Maurice Hauriou és Costantino Mortati) a kivételes állapot a pozitív jog alá tartozik, mert a kivételes állapot a jog autonóm forrása (Agamben, 2005: 23.). Ezt a megközelítést fogadja el a nemzetközi és sok esetben a belső jog is. Amikor nyilvános válsághelyzet fenyegeti a „nemzet életét”, a nemzetközi jogi szerződések és sok alkotmány is engedélyt ad

arra, hogy ideiglenesen felfüggeszék az államok bizonyos alapvető jogok alkalmazását.¹⁷ Az ilyen típusú, a normál jogrendtől való visszalépést (*derogation*) kodifikáló klauzulák a veszélyhelyzet esetén érvényesítendő, az állam által alkalmazott elkerülhetetlen intézkedések engedélyezését jelentik (Hickman, 2005: 655.). A kivételes állapotot a jogrend keretében értelmezők szerint mindez nem más, mint a kortárs nemzetközi (és belső) jog legmagasabb szintű vívmánya. A kivételes állapot illetén felfogása a jog talaján marad, de egyúttal meg is sért individuális jogokat, létrehozva ezzel Hickman szerint egy kétszintű alkotmányos rendszert (2005: 659.). Ez az irányzat a kivételes állapotot az állam természeti vagy alkotmányos jogaként fogja fel saját védelmére.

Az Agamben által feltárt másik irányzat (ezt képviseli Paolo Biscaretti di Ruffia, Giorgio Ballardore-Pallieri és Raymond Carré de Malberg) a kivételes állapotot alapvetően jogon kívülként fogja fel, valami olyasmiként, mint ami megelőzi a jogot, illetve alapvetően más, mint a jog. Ezen irányzat számára a kivételes állapot alkotmányos jóváhagyása nem más, mint a korlátozott alkotmányos uralom pragmatikus elismerése. Ahogyan azt Alexander Hamilton megfogalmazza: „A nemzet biztonságát fenyegető körülmények végtelenek, emiatt egyetlen alkotmányos béklyó sem kötheti meg bölcsen azt a hatalmat, amely annak védelmére

¹⁷ Lásd többek között az Egyesült Nemzetek Közgyűlése XXI. ülészakán, 1966. december 16-án elfogadott Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának (kihirdette: 1976. évi 8. törvényerejű rendelet) 4. cikkét: „1. A nemzet létét fenyegető és hivatalosan kihirdetett szükségállapot idején az Egyezségokmányban részes államok az adott helyzet által szigorúan megkövetelt mértékben tehetnek olyan intézkedéseket, amelyek eltérnek az Egyezségokmányban vállalt kötelezettségeiktől, feltéve, hogy az ilyen intézkedések nem állnak ellentétben egyéb nemzetközi jogi kötelezettségeikkel és nem jelentenek kizárólag faj, szín, nem, nyelv, vallás vagy társadalmi származás alapján történő megkülönböztetést.” Hasonló rendelkezést tartalmaz a 1993. évi XXXI. törvénnyel kihirdetett, az emberi jogok és az alapvető szabadságok védelméről szóló, 1950. november 4-én Rómában kelt Egyezmény 15. cikke is: „1. Háború vagy a nemzet létét fenyegető más rendkívüli állapot esetén bármely Magas Szerződő Fél a jelen Egyezményben meghatározott kötelezettségeitől eltérő intézkedéseket tehet a helyzet szükségessége által feltétlenül megkívánt mértékben, feltéve, hogy az ilyen intézkedések nem ellentétesek egyéb nemzetközi jogi kötelezettségeivel.”

hivatott.” (Madison et al., 1987: 185.) Ebben az értelemben tehát nem lehetséges, de nem is kívánatos vészhelyzet esetén a végrehajtó hatalom korlátozása bírósági elszámoltathatósági mechanizmusokkal. Ehelyett egy jogi tér létrehozására van szükség a korlátlan állami intézkedések számára, amely addig tart, amíg az alkotmányos rendet nem sikerül helyreállítani. Ugyanakkor ebben a helyzetben a normál jogvédelmi struktúrák a kivételes állapot rendkívüli rugalmasságot megkövetelő realitásával állnak szemben (Humphreys, 2006: 679.).

6.1 Terminológiai kérdések és elméleti megalapozás

A kivételes állapot körüli bizonytalanságot jól megragadja a terminológia bizonytalan használata. A kivételes állapot (*state of exception*) elfogadott a német szaknyelvben (*Ausnahmezustand*), ezen kívül használják a szükséghelyzetet is mind a német (*Notstand*), mind az angol nyelvterületen (*state of necessity*). A francia terminológia inkább vészhelyzeti rendelkezésekről (*emergency decrees*) és ostromállapotról (*state of siege*) beszél. Az angolszász rendszerben még a katonai közigazgatás (*martial law*) és vészhelyzeti hatalom (*emergency power*) bevett kifejezés.

A kivételes állapot kifejezés természetesen nem tekinthető neutrálisnak, pusztán a tudományos leírás céljait szolgáló formának, hiszen mind a jelenség természetét, mind logikáját illetően előzetes előfeltevésekről árulkodik. Ebben az értelemben mondja tehát azt Agamben, hogy – mint láttuk – a kivételes állapot nem valamilyen jogi állapot, például a háborúhoz való jog, hanem egyenesen a jogrendszer felfüggesztése.

A „teljhatalom” – amivel olykor leírják a kivételes állapotot – a kormányzati hatalom expanziójára utal, ezen belül is arra a jelenségre, amikor a kormányzat által megalkotott rendelet törvényerővel bír. Mindez a *plenitudo potestatis* koncepciójára vezethető vissza, amely azt az állapotot írja le, amikor az egyes államha-

talmi ágak még semmilyen tekintetben nem váltak el egymástól. Agamben szerint azonban a teljhatalom koncepciója nem több, mint egy jogi (Carl Schmitt által propagált) mítosz a természet-jog talaján álló államról, a kivételes állapot pedig pusztán a jog hiánya, a jogi jellegtől való mentesség (mentesítés) (Agamben, 2005: 6.). Mindenesetre a teljhatalom csak egy módja annak, ahogyan a végrehajtó hatalom eljárhat a kivételes állapot esetén, s nem szükséges, hogy a teljhatalmat magával a kivételes állapottal azonosítsuk, ugyanakkor – amint látni fogjuk – a kivételes állapot mégis elválaszthatatlanul összefonódott a(z alkotmányos) diktatúra koncepciójával, és cseppfolyóssá tette a demokrácia és a nem demokrácia határait.

6.2 A kivételes állapot kialakulása

A kivételes állapot a modern politika- és jogtörténetben a francia alkotmányozó nemzetgyűlés által 1789-ben kibocsátott rendelkezéssel jelenik meg, amely különbséget tett béke- és ostromállapot között. Az utóbbi során minden egyes, a rend fenntartására és a belső irányításra vonatkozó jogosítvány, amellyel a polgári hatóság van megbízva, átkerül a katonai főparancsnok hatáskörébe, aki azt önálló hatáskörben gyakorolja (Humphreys, 2006: 679.). Ebből a háborús kontextusból fejlődött ki folyamatosan a kivételes állapot fogalma, s egyre gyakoribb lett, hogy nem háborús helyzetben, békeidőben a társadalmi zűrzavarok vagy éppen gazdasági válságok kezelésére szolgált. Ezen túl érdemes abból is kiindulni, hogy a kivételes állapotban (egy „fiktív” vagy politikai karakter által közvetlenül) alkalmazott háborús szótár arra szolgál, hogy metaforikusan igazolja a kormányzati hatalom ki-terjesztéséhez folyamodást.

A modern kivételes állapot a demokratikus-forradalmi hagyományból nőtt ki, korántsem az abszolutisztikusból (Agamben, 2005: 5.). Agamben ezeket a csomópontokat mutatja ki a kivéte-

les állapot európai és amerikai történetében, a főbb eseményeket felvillantva: az 1923-as német, valamint az 1925-ös, 1935-ös és 1937-es francia gazdasági krízis, az 1920-as brit szakszervezeti sztrájkok és társadalmi feszültségek, az 1908-as olasz földrendezés, Lincoln rabszolga-felszabadítást előkészítő aktusai 1862-ből, a hitleri hatalomátvétel, valamint Roosevelttel intézkedései a *New Deal* elfogadásának biztosítására 1933-ban (Agamben, 2005: 13–19.). Agamben magát Rooseveltet is idézi, aki 1938-ban az egyetlen fennmaradó eszköz alkalmazására kért felhatalmazást a Kongresszustól, hogy a válságot legyőzze, mégpedig a végrehajtó hatalom olyan kivételes kiterjesztését, amelyet csak akkor alkalmaznak, ha az Egyesült Államokat külső ellenség támadja meg.

Agamben szerint az egyik ok, amiért nehéz meghatározni a kivételes állapotot, az, hogy – amint arra utaltam – rendkívül közeli viszonyban van a polgárháborúval, a felkeléssel és az ellenállással. A 20. század pedig számos példát mutatott arra az igen paradox jelenségre, amit „legális polgárháborúnak” nevezhetünk. Nem sokkal Hitler hatalomra kerülése után például kibocsátásra került a nép és az állam védelméről szóló rendelet, amely egyrészt felfüggesztette a weimari alkotmány egyéni szabadságjogokkal foglalkozó részeit, másrészt sohasem került hatályon kívül, ezért az egész Harmadik Birodalom kivételes állapotnak tekinthető, amely tizenkét évig tartott. Agamben szerint a modern totalitarizmus a legális polgárháború olyan intézményesülésének tekinthető, amely a kivételes állapot útján nem csupán a politikai ellenfelek fizikai megsemmisítését teszi lehetővé, hanem minden olyan polgárét, aki valamely okból nem integrálható a politikai rendszerbe (2005: 2.). Azóta az állandósított kivételes állapot önkéntes létrehozása – sok esetben kifejezett deklarálás nélkül – még a demokráciák esetében is rendszeresen alkalmazott technikává vált. Agamben ennél is tovább megy, amikor azt állítja, hogy a „globális polgárháború” folyamatos veszélye ellenére a kivételes állapot egyre inkább napjaink kormányzásának meghatározó paradigmájává kezd válni. Holott a provizórikus és

kivételes eszközök alkalmazása és kormányzási technikává válása azzal fenyeget, hogy megváltoznak az egyes közjogi formák közötti hagyományos különbségek szerkezetei és jelentései. Agamben két példát is ad minderre, az egyik a George W. Bush által 2001. november 13-án kibocsátott katonai rendelkezés, amely azokra a nem amerikai polgárookra vonatkozott, akik terrorcselekmény elkövetésével voltak gyanúsíthatók, a másik pedig a náci jogrend (2005: 3–4.). Mindkét aktus lényegében politikai alapon helyezett jogon kívülre és tett jogilag „névtelenné”, identitásvesztetté különböző csoportokat. (Magam a kivételes állapot kortárs példáival a *Harmadik* részben foglalkozom majd.)

6.3 Jogi állapot jog nélkül

Agamben határozottan elutasítja, hogy a kivételes állapot a jogrendszeren belül vagy kívül elhelyezhető lenne. Szerinte a kivételes állapot meghatározásának problémája éppen arra kúszóbré vonatkozik, amikor a jogonkívüliség és az azonbelüliség nem kizárják ki, pusztán elhomályosítják egymást. Vagyis a fő kérdés, hogy a *jognélküliség* hogyan ragadható meg a jog eszközeivel? (Agamben, 2005: 27.) Ahhoz, hogy feltárja ezt a szürke zónát, Agamben felvázolja a kivételes állapot jogi előtörténetét, vagyis a nyugati jogi tradíciónak azokat a diffúz erőfeszítéseit, amelyek a szuverén hatalmat megpróbálták kiszabadítani magából a jogból, illetve jogi erőre emelni magának a jogrendszernek a felfüggesztését. A kivételes állapot biopolitikai sajátossága ugyanis abban keresendő, hogy a jogi keretek feloldásával a politikai irányítása alá kerülnek az élőlények.

A kivételes állapot és a szuverenitás közötti kapcsolat megfogalmazója Carl Schmitt, aki 1922-es *Politikai teológia* című művében a szuverént úgy definiálja, mint aki a kivételes állapot kérdését illetően dönt. Ugyanakkor Agamben szerint nem alakult ki a közjogban a kivételes állapot elmélete. Azok, akik nem is tartják

szükségesnek, úgy érvelnek, hogy a szükséghelyzetnek – amelyen maga a kivételes állapot is alapul – nincs jogi formája; egyébként is nehéz egy olyan kifejezést meghatározni, amely a jog és a politikai határán helyezkedik el (Agamben, 2006: 1.). Ugyanakkor a kivételes állapot egyensúlytalanságot hoz létre a közjogi és a politikai tények között, s ahogyan a polgárháború, a felkelés és az ellenállás, egy homályos, bizonytalan határvonalon helyezkedik el a jogi és a politikai kereszteződésében (Agamben, 2005: 1.). A határmegvonások kérdése különösen akkor válik fontossá, hogy ha egy politikai krízis során kivételes intézkedések kerülnek bevezetésre, amelyeket nem jogi-alkotmányos, hanem politikai keretrendszerekben kell megérteni. Ezek a kivételes intézkedések egy meglehetősen paradox helyzetet eredményeznek: egyik oldalról jogi eszközöknek tekinthetők, mégsem mérhetők meg pusztán jogi fogalmakkal. Vagyis a kivételes állapot – ahogy már idéztem – „olyan jogi forma, amelynek nincs jogi formája” (Agamben, 2005: 2.). Vagyis a kivételes állapot egyfajta „senki földje” a közjog és a politikai tények között, valamint a jogi rend és az élet között; mint azt az első fejezetben láttuk, ez adja biopolitikai jellegét.

7. Carl Schmitt a szuverenitásról és a kivételes állapotról

A kivételes állapot megalapozása tehát – többek között, de hatását tekintve leginkább – Carl Schmittre vezethető vissza, aki *Politikai teológia* (2006, magyarul: 1992) című munkájában foglalkozott vele a legtöbbet. Egy politikai közösség normál állapota (amely a demokrácia és az alkotmányosság normál állapota egyben) a jogrend érvényesülését és érvényesítését jelenti. Ezzel szemben a kivételes állapotban felfüggesztésre kerül a jogrend. Schmitt szerint a kivételes állapot legfőbb jellemzője „a korlátlan felhatalmazás, azaz az egész fennálló rend felfüggesztése. Ebben a helyzetben világossá válik, hogy az állam a jog eltűnésekor is fennmarad” (Schmitt, 1992: 5.). Schmitt szerint a kivételes állapot tisztázza a valódi erőviszonyokat az állam és a jog között, természetesen az előbbi javára: „Az állam léte ebben az esetben minden kétséget kizáró bizonyítéka annak, hogy a jogi normák érvényessége fölött fölényben van. A döntés megszabadul minden normatív kötelékétől, és a szó tényleges értelmében abszolúttá válik (...)” (Schmitt, 1992: 5.). Ebben a helyzetben az állami szuverenitás a maga valóságában tapasztalható, s ez Schmitt szerint az állam jog fölötti hegemon pozíciójában összegződik: „A kivételes állapot mutat rá a legvilágosabban az állami autoritás lényegére. Ilyenkor válik el ugyanis a döntés a jogi normától, és ilyenkor válik paradox módon világossá az, hogy az autoritás számára a jog létrehozásához nincs szükség jogra.” (Schmitt, 1992: 6.) Vagyis Schmitt szerint a kivételes állapot egy olyan *ex lex* állapot, amelyben a szuverén korlátlan uralma megmutatkozik, s ebből az is következik, hogy ez a nem kivételes állapotra is kiterjed. Schmitt szerint a normál jogrend szabályai önmagukban semmit sem jelentenek, és csakis a kivétel az, ami súllyal és jelentőséggel ruházza fel őket, ezért „a kivétel sokkal érdekesebb”, és „a kivételen keresztül a valódi élet hatalma áttöri azokat a megkérgesedett mechanizmusokat,

amelyek az ismétlődés során eltunyultak” (2006: 15.). Az állam ekkor továbbra is létezik, a jog pedig visszahúzódik (Agamben, 2005: 31.). A kivételes állapotban a politika és a politikai cselekvés felszabadul a morális előfeltételezésektől, normatív kötelekektől, és abszolúttá válik.

Schmitt összeköti a kivételes állapot kérdését a szuverenitással, pontosabban a modern állam szuverenitásával: „A szuverén az, aki megteremti és garantálja a körülmények együttesét a maga totalitásában. Ővé a legvégső döntés monopóliuma. Az állami szuverenitás, amely valójában nem erőszak vagy kényszermonopólium, hanem döntésmonopóliumként fogható fel...” (Schmitt, 1992: 5.). Vagyis a „szuverén kívül áll az általánosan érvényes jogrenden, ám mégis hozzá tartozik, mert ő illetékes az alkotmány teljeskörű felfüggesztése kérdésében dönteni. A modern jogállamiság valamennyi irányzata az ilyen értelemben vett szuverén megszüntetésére törekszik.” (Schmitt, 1992: 2.)

8. Walter Benjamin erőszakelmélete

8.1 A forradalmi erőszak mint kivételes állapot

Agamben a kivételes állapot elemzése és Schmitt-kritikája során nagyban támaszkodik a marxista Walter Benjamin *Critique of Violence* (eredeti megjelenés: 1921, magyarul: *Az erőszak kritikájáról*, 1980) című művére, valamint a Benjamin és Schmitt között lezajlott vitára. Kiss utal arra (2009: 69.), hogy Benjamin írása akkor kezdett komoly hatást gyakorolni, amikor Jacques Derrida (Benjamin esszéjének elemzéséhez lásd Derrida, 2005), valamint Agamben és Antonio Negri kapitalizmuskritikájuk egyik alapjaként kezdték el azt értelmezni. Agamben elemzi továbbá azt az 1925 és 1956 között folyó szellemi (és filológiai is létező) vitát, ami meghatározta Schmitt és Benjamin viszonyát (2005: 52–53.). Benjamin hivatkozza a *Politikai teológiát* az 1928-as *A német szomorújáték eredete* című munkájában, valamint számottevő érdeklődést mutat önéletrajzában és 1930-as, Schmittnek írt levelében utóbbi munkássága iránt. Schmitt is idézi Benjaminget 1956-os, *Hamlet or Hecuba* című munkájában. A sort tovább bővítette Schmitt leveleinek 1988-as publikálása, amikor is egy, Hansjörg Vieselnek 1973-ban írt levélből kiderült, hogy Schmitt 1938-as Hobbes-könyvét Benjamingnak szóló válaszul szánta, azonban ez reagálás nélkül maradt (Agamben, 2009: 52.). Agamben továbbá azt is kimutatta, hogy Schmitt ismerte Benjamin *Az erőszak kritikájáról* című, 1921-ben az *Archiv für Sozialwissenschaften und Sozialpolitik* című folyóiratban publikált munkáját – amely folyóiratnak rendszeres olvasója volt Schmitt is, többek között itt jelentette meg a *politikai fogalma* első változatát. Benjamin érdek-

lődését Schmitt szuverenitáselmélete iránt sokan botrányosnak tartották, de Agamben ennél is tovább megy, és azt állítja, hogy Schmitt elmélete tulajdonképpen egyfajta válasz a Benjamin által kifejtett erőszakkritikára (Agamben, 2009: 53.).

Amíg Schmitt „reakciós módon” és „nosztalgikusan” próbálja meg igazolni a jogi erőszakot (Kotsko, 2008: 128.), addig Benjamin esszéjének célja a – jogon kívüli – erőszak lehetőségének igazolása, amely felboríthatja a jogkeletkeztető és jogot fenntartó erőszak dialektikáját. Amit a jog sohasem visel el, az pont a jogon kívüli erőszak létezése, és nemcsak amiatt, mert az ilyen erőszak nem öszszeférhető a joggal, hanem mert „puszta létezése is jogon kívüli” (Agamben, 2005: 53.). Benjamin az erőszaknak ezt a másik fajtáját „tisztának” vagy „isteninek”, illetve emberi léptékek szerint „forradalminak” nevezi.¹⁸ Kritikája a jog és igazságosság bemutatását célozza meg, továbbá egy ilyen jogon kívüli erőszak realitását próbálja meg igazolni: „Ha az erőszak törvényen kívül valósággá válik, akkor ez azt bizonyítja, hogy a forradalmi erőszak – amely az ember által kifejezhető legmagasabb szintű erőszak elnevezése – szintén lehetséges.” (Benjamin, 1996 [1921]: 252.) Az ilyen fajta erőszak nem forrása a jognak, és nem is fenntartója, hanem túllép azon.

Benjamin az erőszak igazolása kapcsán egyszerre kíván túllépni a természetjogias megközelítés (amely szerint csak igazságos célokért lehet erőszakot alkalmazni) és a jogpozitivista megközelítés (amely az alkalmazott eszközök jogosságát vizsgálja) béklyóin. Kiss Benjamin érvelése kapcsán kifejti: „[A] jog nyilvánvalóan egyfajta performatív tautológiában szenved, hiszen általában el akarja rekeszteni az egyéni erőszak lehetőségét (a jogrenden kívüli cselekedeteket), miközben a jogon túlról származtatja saját eredetét. A felismerés, hogy a modern világban a jogrend szinte mindet képes megvilágítani, kivéve saját születésének pillanatát, abszolút jelentőségre tesz szert, a modern polgári demokrácia öszszes jobb- és baloldali kritikusa ebbe a »születési rendellenesség-

¹⁸ A német *Gewalt* kifejezés hatalmat is jelent.

be« kapaszkodik.” (2009: 71–72.) Benjamin a demokrácia gyenge pontját az általános sztrájk intézményén keresztül mutatja be, amely felfogása szerint az előbb emlegetett, jogrenden kívüli magánerőszak visszahelyezése a társadalmi életbe. A sztrájkjoggal létrejön a kivételes állapot egy különös formája, hiszen a sztrájk egyszerre jogos és fenyegeti magát a jogrendet; Derrida értelmezésében „a jogot a jogon belül fenyegeti” (2005: 30.). Bár Benjamin *Az erőszak kritikájáról* című művében nem a kivételes állapot kifejezést, hanem a vészhelyzet (*Ernstfall*) fordulatot használja – Schmitt a kivételes állapotot (*Ausnahmezustand*) –, de az alapvető problémája a kivételes állapot legfőbb dilemmájához kapcsolódik: „létezhet-e jogban olyan valami, ami már nem tartozik a joghoz?” (Kiss, 2009: 72.) Benjamin a sztrájk kapcsán erre úgy válaszol, hogy a sztrájkhoz való jog csakis részleges lehet, hiszen egy általános sztrájk erőszakos magatartás, még akkor is, ha egy jog gyakorlásában nyilvánul meg. A sztrájkjog ugyanis veszélyezteti a hatalom erőszak-monopóliumát, megkérdőjelezi a fennálló hatalmi viszonyokat, és a fennálló jogrendbe (tulajdonképpen azt megkérdőjelezve és valami újat létrehozva) radikálisan avatkozik bele. Ezzel fellibbenti a leplet a jogállam önnön „születési traumájáról” (Kiss, 2009: 73.). Benjamin megkülönbözteti a politikai általános sztrájkot (amely az államhatalmon belül marad, és nem lép fel konkurens erőszakgyakorlásként), illetve a proletár általános sztrájkot, amely a forradalmi megoldás – „ugrás a semmibe” a problémák jogon túli/kívüli rendezésére. A proletár általános sztrájk során alkalmazott, jogon túli „sorsszerű erőszakjára” azért kerül sor, mert olyan helyzet áll fenn, hogy az egyébként alkalmazható jogos eszközök és az igazságosság között kibékíthetetlen ellentét alakult ki. Az ilyen forradalmi erőszak kivonja magát az erkölcsi kényszerek és megítélések alól, és egyszerűen „csak” megtörténik (Kiss, 2009: 77).¹⁹ Mindezzel Benjamin az erőszakos

¹⁹ Benjamin szerint: „Az eszközök jogosultságáról és a célok igazságáról pedig sohasem az ész dönt, hanem az egyiket a sorsszerű erőszak dönti el, a másikat pedig Isten.” (1980a: 48.)

cselekedetek jogteremtő, új jogot bevezető erejét próbálja meg megalapozni, ami a kivételes állapot egy sajátos elméleti megfogalmazása az igazságosság nevében, továbbá a proletárforradalom megalapozása (Benjamin, 1980a: 49.; Kiss, 2009: 77.).

8.2 Schmitt Benjamin-kritikája

Benjamin a kortárs radikális baloldal egyik kulcsfontosságú hivatkozási pontja. „Az elnyomottak tradíciója arra tanít, hogy a »rendkívüli állapot«, amelyben élünk, a dolgok rendje szerint való. Meg kell valósítanunk azt a történelmi koncepciót, amely megfelel ennek a ténynek. Akkor majd világosan látni fogjuk, hogy a mi feladatunk az igazi rendkívüli állapot bevezetése, ami javítani fogja helyzetünket a fasizmus elleni küzdelemben” – írja (1980a: 965., idézi: Kiss, 2009: 79.). Agamben azt vizsgálta, hogy milyen kapcsolat és hasonlóság fedezhető fel a radikálisan eltérő platformokon álló Benjamin és Schmitt demokráciakritikái között, és amellet érvel, hogy Schmitt *Politikai teológiában* kifejtett szuverenitáselméletével Benjamin gondolataira válaszolt.

Benjamin a következőképpen próbálta meg – kimondatlanul is – megalapozni a kivételes állapotot: „olyan forradalmi erőszak lehetőségét [szerette volna] felmutatni, amely nem jogtételező és nem jogfenntartó, hanem egyszerűen hatályon kívül helyezi a jogot.” (Kiss, 2009: 79.) Benjamin megpróbálta teorizálni és legitimálni a jogot felfüggesztő, illetve azon kívül álló, „tisztá”, forradalmi erőszakot. Schmitt ezzel szemben – ahogyan a kivételes állapot és a szuverenitás együttes értelmezésénél láttuk – az erőszakot a jog kontextusába helyezi vissza, tagadva a tiszta erőszak (*reine Gewalt*) koncepcióját azáltal, hogy úgy véli: nem képzelhető el jogon kívüli erőszak (Agamben, 2005: 54.). „Szerinte a rendkívüli állapot életbe lépésével olyan tér nyílik, amelyben a benjamin tiszta erőszak eszméje fogalmilag is rögzíthető lesz, és valamiképpen be lehet helyezni ezt a különös antinómiát a

törvény (nomosz) korpuszába is.” (Kiss, 2009: 79.) Schmitt jogte-remtő és jogfenntartó erőszak helyett szuverén erőszakról beszél: „A *Politikai teológiában* megjelenő szuverén erőszak választ jelent a Benjamin esszéjében szereplő tiszta erőszakra, méghozzá azzal, hogy a kivételes állapot nem tételezi és nem is tartja fenn a jogot, hanem felfüggeszti azt.” (Agamben, 2005: 54.) Schmitt a tiszta erőszak elméletét azzal akarja semlegesíteni, hogy a szuverenitáselméletében kidolgozott alkotmányozó hatalom (*constituent power*) és az alkotmányozó hatalom autoritása révén létrejött köz-jogi struktúra (*constituted power*) dialektikáját ezúttal hanyagolja az elemzés során. Schmitt tehát egyik legnagyobb „fegyverét”, magát a kivételes állapot paradigmáját (mint a szuverenitásról való döntést, amely egyszerre kívül és belül van a jogon) veti be válaszul arra, hogy Benjamin jelzi az ainomikus (azaz törvények felett álló) erőszak problémáját.

Fontos különbség továbbá Benjamin és Schmitt között, hogy amíg az előbbi elméletében a „tiszta erőszak” (és ezzel tulajdonképpen a kivételes állapot bevezetése) nem perszonalizált döntés eredménye, hanem „megtörténik”, addig Schmittnél a kivételes állapotot létrehozó döntés a szuverénhez (a diktátorhoz) kötődik, aki egyszerre lesz jogon belüli és kívüli tényező.

Benjamin *A német szomorújáték eredete* című, 1928-ban megjelent munkájában válaszolt a Schmitt szuverenitáselméletében megfogalmazott kritikákra. Benjamin amellett érvelt, hogy a barokk szuverenitáskonceptió a kivételes állapotról szóló vitákból fejlődött ki, és éppenséggel az a szuverén legfontosabb feladata, hogy az ilyen rendkívüli helyzeteket kizárja (Agamben, 2005: 55.). Benjamin tehát ellenkezőjébe fordította Schmitt definícióját, és a szuverenitás korántsem a kivételes állapotról szóló döntés lesz; a szuverént épp hogy ki kell hagyni a jogrendből, és a kivételes állapotot ki kell zárni onnan.

A hitleri hatalomátvétellel a kivételes állapot valóban főszabály, a „dolgok rendje szerint való” lett, ugyanakkor nyilvánvalóan nem a benjamini értelemben és politikai célok mentén. Ugyanak-

kor Schmitt koncepciója sem valósult meg, ugyanis az 1933-ban kihirdetett kivételes állapot sohasem került hatályon kívül, és Németország technikailag olyan szuverén diktatúra lett, amelynek a weimari alkotmány végleges megszüntetéséhez és egy új alkotmány elfogadásához kellett volna vezetnie – ez azonban nem következett be. Schmitt ebbe nem tudott beletörődni, hiszen számára a kivételesség nem válhatott főszabállyá, és álláspontja szerint a diktatúra „helyes” koncepciója addig meg sem valósítható, amíg azt „látens és időszakos” projektként fogjuk fel (Agamben, 2005: 58.).

Kiss élesen világít rá a Benjamin–Schmitt-vita korszakos következményére, ez pedig az, hogy a nyugati politikai filozófiában „vérre menő küzdelem folyik az anómia, a törvényen túli törvényesség birtokbavételéért”, vagyis a kivételes állapothoz kötődő legnagyobb dilemma az, hogy a törvényen kívüli erőszakot hogyan lehet összebékíteni a jogrenddel (2009: 81.). Erre mindeddig nem született következetes válasz.

9. Agamben Schmitt-kritikája

Agamben koncepciója szemben áll Schmitt elképzeléseivel; és ha elméletével nem is okvetlenül válaszolni akar a fenti dilemmákra, de mindenképp felfogható egyfajta válaszkísérletnek. Agamben Schmitt-tel ellentétben azt kutatja, hogy hol kezdődik és hol végződik a jog által uralt tér, valamint azt, hogy a jog hogyan tud megbirkózni azzal, amikor beleütközik a „nem jog” kiküszöbölhetetlen valóságába (Humphreys, 2006: 680.). S bár a kivételes állapot a jogonkívüliség elismerése, az azért nagyon meghatározó, hogy a jog terrénján belül kezeljük ezt a külsődlegességet. Agamben szerint Schmitt szuverenitásmeghatározásának középontjában a jogon kívüli helyzet megítéléséért folytatott verseny tükröződik, amelynek segítségével Schmitt a diktatúrához köti a kivételes állapotot, szerinte ugyanis a diktátor/szuverén lesz az, aki összeköti a jogi és nem jogi állapotot – méghozzá jogon kívüli, mégis jogi kötőerővel bíró döntésével. Ebben az értelemben tehát Schmitt szerint a jogrend megőrződik, még ha a jogot magát fel is függesztik. Mindez két esetben lehetséges. Egy ún. *hadbiztosi (komisszárius) diktatúrában* a jogot azért függesztik fel ideiglenesen, hogy előbb-utóbb újra hatályba léphessen. Bár a jogot nem alkalmazzák, de ettől nem veszíti el a hatályát, maga az alkotmány garantál egy jogszabályi háttér feletti szférát, amely biztosítja önnön felfüggesztésének jogszerű voltát (Agamben, 2005: 33.). A Schmitt által leírt *szuverén diktatúrában* a kivételes állapot magának az alkotmányozó hatalomnak a gyakorlását jelenti, vagyis olyat, amelyre sem az alkotmány, sem semmilyen más törvény sem vonatkozik, pusztán csak a szuverén döntés maga (Agamben, 2005: 34.). Mindez rendszerváltásokkor fordul elő, amikor a régi

paradigmát egy új váltja fel, ami a jog felfüggesztésével társul, s maga a szuverén dönti el, hogy mi a jog és mi a tartalma. A státárium és a szuverén rendeletek fenntartása során alkalmazott erőszak tehát ekkor legitim, ahogyan a jogon túli erőszak egyéb megnyilvánulásai is.

Agamben mellett, hogy visszautasítja Schmitt pozícióját, szembeszáll minden olyan teóriával, amely arra törekszik, hogy a kivételes állapotot direkt módon a joghoz kapcsolja, vagy pedig közvetlenül próbálja meg jogi kontextusban elemezni, hiszen – amint láthattuk – a kivételes állapot Agamben szerint jog nélküli, sőt magának a *jognélküliségnek* az állapota (Agamben, 2005: 50–51.). A kivételes állapot szerinte nem azonosítható a diktatúrával, ahol bár a jogalkotás és jogalkalmazás – kétségtelenül nem demokratikus módon, de – folytatódik, ugyanakkor a jog teljesen elveszíti tartalmát. Agamben szerint Schmitt ellentmondásos elképzelésének – amelyben kísérletet tesz arra, hogy jogi vákuumot helyezzen el a jogrendszeren belül – az a célja, hogy a szuverén által gyakorolt erőszakot előtérbe tolja (Humphreys, 2006: 681.). Agamben kritizálja Schmitt koncepcióját, méghozzá Benjamin – fent bemutatott – erőszakelméletét segítségül hívva, amely „tisztá” vagy „isteni” erőszakról beszél, ami nincs alávetve a jognak, s a forradalmi transzcendencia villanásában jelentkezik. A Schmitt által leírt kivételes állapot Agamben olvasatában nem más, mint egy olyan jogi felépítmény, amely azért jött létre, hogy civilizálja a nem állami (tisztá) erőszak pusztá lehetőségét. Benjamin és Schmitt megközelítése abban azonos, hogy elfogadják a törvénytelen erőszak létét, csak éppen másként kezelik, legyen szó akár az isteni erőszakról, vagy pedig a szuverén által a kivételes állapottal átlépett utolsó határvonalról. A vészhelyzet jogi kategóriája tehát átterjed a jog birodalmába, mintegy kiegészíti azt. Agamben szerint tehát a kivételes állapot nem más, mint jogi fikció, amely arra törekszik, hogy segítségével a jog fennmaradjon a jog felfüggesztése idején, ehelyett azonban erőszakot termel, ami elveszíti

minden kapcsolatát a joggal.²⁰ A Schmitt és Benjamin közötti vita alapvető tétje az erőszak természetének meghatározása: amíg Schmitt mindent elkövet azért, hogy az erőszakot a jogrendszer integráns részeként írja le, addig Benjamin a „tisztta erőszakot” a jagon kívül fogja fel (Agamben, 2005: 59.).

Agamben nagyon veszélyesnek ítéli Schmitt megközelítését, és kifejezi aggodalmát amiatt, hogy Schmitt és a rá alapozó kortárs elképzelések – amelyek a nem jogit a jagon belül próbálják meg elhelyezni – megtagadják a jagon kívüli valóságot, és ezzel a létező jogrend totalizálódik. Ennek érzékeltetésére Agamben összeveti az *auctoritast* (ami a népakarat kifejezése, előbb a Szenátuson, majd a császáron keresztül) és a hivatalnokok *potestasát*. Az *auctoritas* hatalmat jelent a jog felfüggesztésére és hatályba helyezésére, de formálisan maga nem bír a jog erejével, sokkal inkább a tekintélyben gyökeredzik, vagyis nem a jog kelléke, hanem magának az életnek, s a köztársaság polgáraitól, majd pedig a császártól származik (Agamben, 2005: 79.). Agamben szerint: „Amíg a két elem (vagyis az *auctoritas* és *potestas* – avagy az élet és a jog) fogalmilag, fizikailag és szubjektíven egymástól kölcsönösen elkülönülnek, addig dialektikájuk valahogyan működhet. De amint egyetlen személyben találkoznak össze, amikor a kivételes állapot – amelyben összekötődnek és összemosódnak – szabállyá válik, akkor a jogi-politikai rendszer gyilkológéppé változik át.” (Agamben, 2005: 86.) A *Harmadik* részben éppen ennek a „gyilkológéppé” változott politikai szuverenitásnak a következményeivel és példáival foglalkozom.

²⁰ Agamben két fő példán keresztül mutatja be mindezt. Az egyik a Római Birodalom imperializmusa, azon belül is a kivételes állapot korabeli megjelenése, amelyet a *justitutum* kifejezés jelez. Ez a római köztársaságban a jog felfüggesztését jelentette, amelyet a Szenátus által deklarált vészhelyzet követett. A kifejezésnek megváltozik a jelentése a római imperializmus idején, s arra az intézményesített káoszra kezdik használni, ami a császár halála utáni időszakot követi egészen az utód beiktatásáig (Agamben, 2005: 65.). Mindez tehát a jog nélküli állapotra utal, amely a szuverén jogrendek közötti hézagban keletkezik. Agamben másik vizsgálódási területe a jognak és magának az életvilágnak az elemzése, ennek kapcsán pedig a jog és a bírósági eljárások vizsgálata (Agamben, 2005: 36., 39., 60., 70.).

10. A hatalmi ágak elválasztása és a kivételes állapot

Maga Schmitt is foglalkozik a veszéllyel, amit a szuverénnek a kivételes állapotban gyakorolt hatalma jelent, közelebbről pedig azzal, hogy a jogalkotó és a bírói hatalom összeolvadása rendkívül problematikus lehet (Hoelzl–Ward, 2014: xxv). Agamben is utal a hatalmi ágak elválasztásának kérdésére a kivételes állapot kapcsán, de ez a kérdés számos ponton bontható tovább (Humphreys, 2006: 684.). Agamben maga is jelzi a végrehajtó és a törvényhozó hatalom közötti versengést, amely a kivételes állapot meghatározásáért és uralásáért folyik. Manapság sok alkotmányos szabályozás megköveteli, hogy a törvényhozó hatalom hagyja jóvá (akár utólag is) a végrehajtó hatalom (államelnök) kivételes állapotra vonatkozó döntését, de ez korántsem tekinthető általánosnak. Keith és Poe vizsgálatai szerint (2004: 1079–1080.) az általuk tanulmányozott 147 ország alkotmányából 50 esetben bír a végrehajtó hatalom olyan jogkörrel, hogy egyedül rendeli el a kivételes állapotot, 49 országban szükség van a végrehajtás döntésének törvényhozás általi megerősítésére, mindösszesen 16 esetben bír egyedül a parlament jogosítványokkal a kivételes állapot elrendelése tekintetében.

Agamben nem részletezi a lehetőségeket, ahogyan a törvényhozás meghatározhatja a kivételes állapotokat a végrehajtó hatalomhoz képest, s hogy egyáltalán melyek azok az intézményi mechanizmusok, amelyek segítségével a modern állam hatalomkoncentrációs mechanizmusai mind a kivételes állapotban, mind pedig azon kívül megelőzhetők. Így Agamben arról sem szól részletesen, hogy a kivételes állapot kontrollálásában mi lehet a bírói hatalmi ág szerepe, holott a gyakorlat azt mutatja, hogy a tör-

vényhozás mellett a bíróságoknak egyre meghatározóbb feladata van a végrehajtás ellenőrzésében és korlátozásában, amelynek komoly funkciója lehet a kivételes állapot során is (Humphreys, 2006: 684–687.). A bíróságok azok a jogvédelmi fórumok, amelyek alkalmasak arra, hogy azon állampolgárok és nem állampolgárok, akiket a hatalom megfosztott alapvető jogi és politikai attribútumaiktól, jogaik védelme érdekében hozzájuk forduljanak a kivételes állapot során.

Ugyanakkor Agamben nagyon részletesen írja le a *Homo Sacer*-ben, hogy a *habeas corpus* szabályok és a bírói jogvédelem megvonása mily élesen mutat rá a szuverén hatalom és a puszta élet közötti kapcsolatra. Agamben továbbá felhívja a figyelmet arra is, hogy a szuverén hatalom által alkalmazott modern technológiák milyen biopolitikai kontrollt jelentenek, és ebből milyen veszélyek származnak (1998: 3–7.).

11. Az „alkotmányos diktatúra”: totalitarizmus és demokrácia közelsége

A kivételes állapot állandósítása, megállíthatatlan terjedése, a tény, hogy egyre növekvő mértékben válik a kormányzás meghatározó paradigmájává, melynek részletezésével a *Harmadik részben* foglalkozom, azon a paradoxonon nyugszik, hogy a hagyományos kormányzati és alkotmányos rendszerek közötti határok egyre inkább elmosódnak, és a kivételes állapot a demokráciák és nem demokráciák (abszolutizmus, totalitarizmus) megkülönböztethetetlenségének szimbólumává vált (Agamben, 2005: 3.). A következőkben a kivételes állapot szempontjából foglalom össze az alkotmányos diktatúra elméletének alapjait, és szót ejtek arról, hogy mit jelent a diktatúra és demokrácia közötti „belső szolidaritás”.

11.1 Az alkotmányos diktatúra elmélete

Az alkotmányos diktatúra elmélete összefonódott a kivételes állapottal. 1933 és 1948 között, az európai demokráciák összeomlásának idején vált mindez nyilvánvalóvá, és a diskurzus – az eddigiek alapján talán nem meglepő módon – összefonódott Schmitt kibontakozó kivételesállapot-elméletével, és formát is nyert Schmitt először 1921-ben megjelent, a *Diktatúra* című könyvével.

Agamben kifejti (2005: 6.), hogy maga az alkotmányos diktatúra kifejezés a német jogászoktól származik, s annak a kivételes hatalomnak a leírására szolgált, amelyet a weimari alkotmány 48. paragrafusa garantált a birodalmi elnök számára.²¹ Agamben sze-

²¹ Többek között a következő szerzők fejlesztették tovább az alkotmányos diktatúra koncepcióját: Carl J. Friedrich (*Constitutional Government and Democracy*,

rint (2005: 6.) ezek a művek és szerzők ugyan sokféle megközelítést alkalmaznak, de Schmitt koncepciójának hatása tükröződik vissza bennük. Ugyanakkor valamennyi fontos, hiszen komoly és első leírását adják annak, hogy a demokratikus rendszerek a végrehajtó hatalom folyamatos és radikális kiterjedése révén hogyan alakultak át, valamint annak is, hogy a kivételes állapot hogyan tűnt fel a két világháború, illetve az utánuk következő időszakok során. Azt a folyamatot rögzítik tehát, ahogyan a kivételes állapot nem csupán a kormányzás technikájának fő csapásirányává változott, amelyet immáron nem csak és nem elsősorban rendkívüli helyzetekben alkalmaznak, hanem a kivételesség mint olyan került általánosságban elfogadásra, amely mára a jogrendszerek egészét átalakította. Agamben szerint a fenti szerzők és elmékedéseik voltak Benjamin tézisének előhírnökei, amely szerint „a kivételes állapot (...) főszabállyá változott” (Benjamin, 2003 [1942]: 257.).

A *Diktatúra* negyedik, 1978-ban megjelent kiadásának előszavát Schmitt a következő gondolatokkal indítja: „1969 óta a kivételes állapot jogi meghatározására tett erőfeszítések a legkiszámíthatatlanabb mértékben sokasodtak. Ez a jelenség egy olyan fejlődés dinamikájának felel meg, amely a kivételes állapotokat és a válságokat egy abnormális állapot integráló vagy széteső, a háború és a béke közötti elemévé változtatta.” (2014: xxx.) A könyvben Schmitt azt vizsgálja, hogy a diktatúra koncepciója hogyan alakult és módosult az antik római kortól egészen a 20. századig, és hogyan lett része a modern alkotmányelméletnek. A diktatúra közben alaposan megváltozott: már korábban is esett szó *hadbiztosi (komisszárius) diktatúráról*, amely *szuverén diktatúrává* alakult át.

A kötet Schmitt jogi és politika decizionizmusának – amelyet Machiavelli *A fejedelem* és Hobbes *Leviatán* című munkái alap-

1941) és Clinton L. Rossiter (*Constitutional Dictatorship: Crisis Government in the Modern Democracies*, 1948).

ján alakított ki – egyik kicsúcsosodása (Hoelzl–Ward, 2014: xxi). Schmitt decizionizmusa válaszreakciónak tekinthető abban a vitában, amely a neokantiánus örökséggel küszködő 20. század eleji német jogelméletet terhelte, és amely arról szólt, hogy a jog biztosíthatja-e az igazságot, vagy nem; konkrétan arról, hogy a jog hatékonyan és biztonsággal le tud-e fedni minden esetet, ami felmerülhet. Az egyik irányzat szerint a bíró megfelelő értelmezési és jogalkalmazási autonómiája garantálhatja azt, hogy az egyébként igencsak általános jogszabályok minden konkrét esetben alkalmazhatók legyenek. Hans Kelsen jogpozitivistá szemlélettel közelített a témához, és ragaszkodott a jog tiszta elméletéhez, ahol szigorúan az írott joghoz kötődnek az ítéletek. Kelsen minden torzító politikai, szociológiai és önkényes elemtől meg akarta tisztítani a jogi gyakorlatot. Schmitt decizionizmusa Kelsen tiszta jogtanával és jogi pozitívizmusával szemben fogalmazódott meg. Michael Hoelzl és Graham Ward utal arra, hogy Schmitt és Kelsen között a vita hullámai az alkotmány és a szuverén kapcsán csaptak a legmagasabbra, az alapkérdés pedig az volt, hogy válsághelyzetben ki legyen az alkotmány őre: „Kit kellene rendkívüli jogi hatalommal felruházni azért, hogy megmentse az alkotmányt és helyreállítsa a közrendet és a biztonságot, amikor az emberek jóléte veszélyben forog?” (2014: xxiii.) Másként megfogalmazva: ki a szuverén? Schmitt válaszának már többször is nekifutottunk ebben a könyvben, de talán most válik teljesebbé az értelme, hiszen a diktatúra bevezetésére okot adó körülmények során, a konkrét veszélyhelyzetben a szuverén lesz az, aki a kivételes állapot bevezetéséről dönt azért, hogy utóbb visszaállításra kerüljön a normál állapot. Nyilvánvaló tehát, hogy a kivételes állapot, szuverenitás és diktatúra elválaszthatatlanok.

Schmitt a következőképp foglalja össze a diktatúrát 1926-ban: „A diktatúra olyan állami hatalomgyakorlást jelent, amely a rendellenes helyzet – különösen a háború és a lázadás – megoldása érdekében mentes minden törvényi korlátozástól. Ezért a diktatúra koncepciójának két meghatározó eleme a normális helyzet,

amelyet maga a diktatúra állít helyre vagy hoz létre, továbbá a rendellenes helyzet, amelynek esetében bizonyos jogi korlátok felfüggesztésre kerülnek azért, hogy a helyzetet a diktatúra kezelni tudja.” (Idézi: Hoelzl–Ward, 2014: xxiii.) A kivételes állapot szabályozásának történetét vizsgálva jut el Schmitt ahhoz, hogy a diktatúrának két típusa létezik – ahogy említettük, a hadbiztosi (komisszárius) és a szuverén. A hadbiztosi (komisszárius) diktatúra törvényes felhatalmazással rendelkezik és megmarad az alkotmányos kerekrendszer között, a diktátor tehát alkotmányos felhatalmazással rendelkezik. Ezzel ellentétben a szuverén diktatúrában az egész korábbi jogrendszer idejétmúlttá válik, és egy teljesen új jogi struktúra körvonalazódik, az államhatalom pedig a diktátor kezében összpontosul. A diktátor tehát attól lesz szuverén, mert övé a döntés a kivételes állapot felett, amelynek célja nem a „kivételesség véglegesítése”, hanem egy új jogrendszer létrehozása: „A szuverén célja a kivételes állapottal a normál állapot visszaállítását vagy megteremtését, a kivételes állapot ennek az eszköze. A normál és a kivételes állapot viszonyát tehát a cél–eszköz dualizmusa jellemzi. (...) A normál állapot racionális (kiszámítható) rendet jelent, míg a kivételes állapot e racionális rend irracionális (kiszámíthatatlan) alapja. Az állam e két, egymást feltételező állapota belpolitikai síkon a jogrend érvényességére, illetve a jogrend felfüggesztésére, kül- és nemzetközi politikai dimenzióban a béke, illetve a háború állapota.” (Körösi, 2000: 13.) Ez a jogi decizionizmus olyan politikai stratégiává vált Schmitt nyomán, amelynek lényege, hogy a szuverén korlátlan és totalitárius hatalommal bír, még hozzá azért, mert nem csupán a hatalmi ágak elválasztásának elve nem érvényesül, hiszen egy kézben összpontosulnak, de azért is, mert a hatalmi ágak elválasztása időben sem érvényesül, mivel a diktátor korábban meghatározott ideig tartó hatalma korlátlanul válik.²²

²² Éppen emiatt érvelek majd a *Harmadik* részben amellett, hogy Schmitt megközelítése, az alkotmányos diktatúra mint a kivételes hatalom „végleges” formája, a kortárs autoriter populista rendszerekben ölt testet.

Visszatérve az alkotmányos diktatúra kapcsán Schmitt követőire, az ő „köpönyegéből előbújó” elemzőire, ki kell emelni Herbert Tingstent, aki a „felhatalmazási törvény” problematikájával foglalkozik, és azt vizsgálja, hogy a kivételes állapot során a végrehajtó hatalom szokatlanul nagy hatalmát azt adja, hogy széles körű szabályozási feladatkörrel ruházzák fel, amellyel rendeleti úton módosíthatja vagy helyezheti hatályon kívül a hatályos törvényeket. Éppen ezért jut el Tingsten oda, hogy bár elméletben a meghatározott időre megbízott és kontroll alatt tartott kivételes hatalom összeegyeztethető lehet a demokratikus alkotmányossággal, a kivételes hatalom rendszeres gyakorlása a demokratikus keretek cseppfolyóssá válását eredményezi (idézi: Agamben, 2005: 7.). Ezért hihetetlenül veszélyes a törvényhozói hatalom folyamatos alámosása, többek között az, ha a végrehajtó hatalom rendeletekkel kormányoz. Carl J. Friedrich – Schmitt hadbiztosi (komisszárius) és szuverén diktatúra tipológiájához hasonlóan – különbséget tesz alkotmányos diktatúra (amelynek célja az alkotmányos rend megőrzése) és alkotmányellenes diktatúra között (amely meg akarja azt bizonyítani). Agamben szerint Friedrich nem igazán tudja a két diktatúrátípust meggyőzően elhatárolni, hiszen minden, az alkotmányos diktatúra igazolását kitűző elmélet azzal az ellentmondásos helyzettel találja magát szemben, hogy azok a kivételes szabályok, amelyek arra hivatottak, hogy megvédjék a demokratikus alkotmányt, maguk válnak a demokrácia romlásának okozóivá (Agamben, 2005: 8.). Az alkotmányos diktatúra tehát egy feloldhatatlan belső ellentmondással küzd. Ez az ellentmondás (vagy ellentmondások) Clinton L. Rossiternél válnak egészen nyilvánvalóvá – aki nyíltan igazolni próbálja az alkotmányos diktatúrát. Amellett érvel, hogy a demokratikus, a hatalmi ágak elválasztásán alapuló alkotmányosság normál körülményekhez való, krízis esetén viszont a demokratikus kormányzás játékszabályait bármilyen mértékben meg lehet változtatni ideiglenesen (a kormánynak több hatalma, az embereknek pedig kevesebb joga lesz); azért, hogy a veszélyeket leküzdjük, és visszaállítsuk a normális

állapotot. Rossiter tudatában van annak, hogy az alkotmányos diktatúra, mint a kivételes állapot, valójában már kormányzati paradigmává változott, és a Benjamin megfigyeléseihez hasonlóan kifejti, hogy a kivételesség lett a főszabály: vagyis a végrehajtó hatalom diktatúrája, az adminisztratív eszközökkel folyó jogalkotás korántsem ideiglenes, hanem általánosan elterjedt a békeidőben is. Agamben idézi Rossitert, akinek 1948-as szavai már előre jól leírják, hogy a kivételes állapot paradigmája napjainkra mit tett a demokráciával: „Egyetlen áldozat sem túlságosan nagy a demokráciáért, még magának a demokráciának az ideiglenes feláldozása sem.” (Rossiter, 1948: 314.)

11.2 „Belső szolidaritás” a demokrácia és a totalitarizmus között

Prozorov kifejti, hogy az agambeni elmélet középpontjában az a jól ismert gondolat áll, amely szerint – mivel a szuverén aktusai szükségképpen mindig is arra irányultak, hogy a biológiai testet a politika uralmába vonják – a biopolitika egyidős magával a politikai szuverenitással (Agamben, 1998: 6.). Ebből a „totális” biopolitikai koncepcióból következik Agamben számára, hogy a viszony a *zoé* (a természetes, reprodukzív élet) és a *biosz* (a minősített élet, politikai közélet)²³ között nagyon hasonló a „hang” (*phōnē*) és a „beszéd” (*logosz*) viszonyához: a *zoé* a *biosz* alapja, a nyelv pedig kizárással, elsajátítással, megragadással jön létre (Prozorov, 2017: 104.; Agamben, 1998: 8.). Ezzel Agamben biopolitikája még inkább totalizálódik, hiszen immáron nemcsak a politikai szuverenitáshoz, hanem az emberi nyelvhez kötődik: a biopolitika tehát egyidős magával az emberi nyelvvel. Ebből az aspektusból a liberalizmus és a náciizmus (vagy szocializmus) közötti különbség olyan kicsi, hogy szinte érzékelhetetlen. Mindez

²³ A kettő viszonyát az *Első* részben elemeztem.

igen jelentős hatást gyakorol arra, ahogyan a modernitást érzékeljük, Agamben számára ugyanis a modernitás a „nihilizmus” állapota, amelyben „az élet valamennyi pozitív formájának (*biosz*) leértékelődése kendőzetlen valóságában mutatja meg a zoé, mint a politikai rend negatív alapjának és a politikai hatalom egyetlen lehetséges tárgyának létrejöttét” (Prozorov, 2017: 103.). Ebben a helyzetben immáron nem lesz különbség a minőségi életet jelentő biosz és a biológiai zoé között, megkülönböztethetetlené válnak. Agamben szerint Foucault tézise – hogy mi határozza meg a modern politikát – korrekcióra, de legalábbis kiegészítésre szorul: nem elsősorban azzal, hogy a zoé bevonódik a poliszba, de még csak nem is azzal, hogy az élet maga válik az államhatalom kalkulációinak, tervezésének tárgyává. „Ehelyett a döntő tény sokkal inkább az, hogy azzal a folyamattal párhuzamosan, hogy a kivétel lett mindenütt a főszabállyá, a puszta élet – amely eredetileg a politikai rend perifériáján helyezkedett el – fokozatosan egybevág a politika birodalmával, továbbá a bevonás és a kizárás, a külső és a belső, a zoé és a biosz, a helyes és a tényszerű egyre inkább megkülönböztethetetlené vált. A puszta élet kizáródása és beleragadása a politikai rendbe – vagyis a kivételes állapot létrejötte a maga elkülönültségében – lett a rejtett alapja az egész politikai rendszernek.” (Agamben, 1998: 9.). A politikai és jogi rend határainak a feloldódásával a puszta élet egyszerre alanya és szabályozási tárgya a modern politikának, továbbá egyszerre szól az állami hatalom megszervezéséről és az attól való felszabadulásról.

Agamben ennek kapcsán beszél – első ránézésre meglehetősen ellentmondásosan – „a demokrácia és totalitarizmus közötti belső szolidaritásról” (1998: 10.). A totalitarizmus korántsem tekinthető az emberiséggel egyidős biopolitikai logika átalakulásának vagy deformálódásának, hanem éppenséggel annak egyfajta extrém megjelenési formája, amelyben a puszta élet, mint a szuverén hatalom tárgya, többé már nem burkolózik valamiféle jótékony homályba, hanem kibontakozik a maga valójában (Prozorov, 2017: 104.). Agamben egyértelművé teszi, hogy számára a politika és

különösen a modern politika tulajdonképpen biopolitika, amelyben bár új biopolitikai minőséget hoznak a 20. századi totalitárius diktatúrák, de a politikai mindig is meglévő, (biopolitikai) alaptermészetén nem változtatnak: „Csakis azért volt lehetséges a politika addig sohasem látott mértékben való totalitáriussá válása, mert korszakunkra a politika teljességgel biopolitikaivá változott.” (Agamben, 1998: 120.) Vagyis Agamben számára a politika biopolitikai jellege az a háttér, amely lehetővé tette a totalitárius diktatúrák, és persze egyúttal – amint azt a következő részben látni fogjuk – a modern demokráciák biopolitikáját. Prozorov arra is rávilágít, hogy a totalitárius rendszerek nem az archaikus vagy premodern erőszakot injektiozzák bele a modern politikába, hanem az Agamben által jelzett nihilizmus legerősebb kifejeződései a modernitásban; és ha mind a mai napig nem sikerült a náciizmus és a sztálinizmus megértése, akkor ez azért van, mert nem tudtuk azokat biopolitikai horizonton értelmezni (2017: 104.). Agamben szerint azért fontos megérteni egy történeti-filozófiai keretben a totalitarizmus és a demokrácia közötti „belső szolidaritást” (konvergenciát, mondhatni), mert csakis ennek fényében tudunk meg valamit a modern politikai realitásairól, és arról, hogy demokrácia és nem demokrácia konvergens tendenciái sohasem látott mértékben erősödtek meg korszakunkra (ezt nevezem a következő részben *állandósult kivételes állapotnak*).

Azonban Agamben sem ad egyértelmű kereteket totalitarizmus és demokrácia biopolitikai keretben értelmezett viszonyának vizsgálatához, sőt ambivalens módon hol kihangsúlyozza a két rendszer (mint a biopolitikai különféle megvalósulási módzatai) közötti különbségeket, hol pedig amellet érvel, hogy valójában megkülönböztethetetlenek (Prozorov, 2017: 104.). Agamben azzal bizonyítja a demokrácia és a totalitárius állam közötti kontinuitást, mondván, hogy mind a két rendszerben létrejön a pusztá élet meghatározásán alapuló politika, ami (nem elhanyagolható módon) polgári demokráciában az individuális szabadságok közösség iránti kötelességek feletti uralmához vezet; a totalitárius

államban pedig (a Schmittnél tapasztalt) decizionizmushoz és a szuverén döntésének példátlan felértékelődéséhez. Agamben szerint csak úgy lehet megérteni a változást, amelynek keretében a parlamentáris demokráciák totalitárius rendszerré alakultak, majd pedig – megszakítás nélkül – visszaalakultak parlamentáris rendszerekké, ha tudjuk: a biológiai élet és annak szükségletei váltak a politika döntő tényezőivé (1998: 121–122.). Ugyanis „[a]mint a puszta élet lett a fő viszonyítási pont, a hagyományos politikai különbségek (úgy, mint a jobb- és baloldal, liberalizmus és totalitarizmus, magán és köz) elveszítik a maguk tisztaságát, érthetőségét, és belépnek a megkülönböztethetlenség zónájába.” (1998: 121–122.)

Prozorov szerint mindezek ellenére a demokrácia és a totalitarizmus továbbra is megkülönböztethető: azon a tengelyen, amely az emberi jogok elfogadásától a kirekesztés és megsemmisítés rasszista politikáig tart (2014: 14.). Vagyis nem a demokrácia és a totalitarizmus „közelségéről” van szó, hanem arról, hogy létezik egy közös biopolitikai alapjuk. A modernitás útja tehát élesen elágazik, és létezik a puszta élet progresszív emancipációjának útja, amely alá van vetve a kormányzati racionalitásnak. Agamben azért is inkább arra hajlik, hogy demokrácia és totalitarizmus között létezik az emlegetett „belső szolidaritás” (Agamben, 1998: 10.; Prozorov, 2014: 104.), mivel önnön dekadenciája miatt a modern demokrácia egyre inkább a totalitarizmus felé gravitál a posztdemokrácia²⁴ körülményei között. A „belső szolidaritás” tehát nem egy köztes identitás, hanem a demokrácia degradálódása,

²⁴ A posztdemokrácia kapcsán érdemes Colin Crouch (2004) koncepciójára utalni, amely a posztdemokrácia társadalomelméleti alapjaira világít rá. Crouch megfigyelése szerint míg a demokrácia formális intézményei többé-kevésbé a helyükön maradnak, addig a politika és a kormányzat fokozatosan szűk elites csoportok – a predemokratikus időkre emlékeztető – ellenőrzése alá kerül. A választások, amelyek csupán elvi lehetőséget biztosítanak a politikai irányváltásra, „szorosan ellenőrzött spektákulumokká” változtak, amelyeket professzionális szakértők menedzselnek, akik meghatározzák azokat a témákat, amelyekről a kampányok szólnak, s mindeközben a választópolgárok tehetetlen tömegként szenvedik el az eseményeket. A paravánok mögött, de még éppen látható módon a politikát a

korruptálódása, ugyanakkor ez nem elsősorban a demokratikus intézmények sérülékenységét, hanem azt jelenti, hogy mindkét rezsim a modern nihilizmuson alapul. A demokrácia pesszimista szemléletéhez Agamben számára a fő inspirációt Guy Debord elmélete jelenti a „spektákulum társadalmáról”,²⁵ amely szerint mind a demokrácia, mind a totalitarizmus spektákulumnak tekinthető, amelyekben az autentikus létezést felváltotta a reprezentáció, a társadalmi élet pedig áruvá degradálódik (a szocialista totalitarizmus esetében a reprezentációt az állam tartja kontroll alatt, a demokráciában pedig közbeiktatódik a civil társadalom).

választott kormányok és elitek közötti összjáték alakítja ki, ahol az üzleti érdekek túltreprezentáltak (Crouch, 2004: 4.).

²⁵ A Debord-féle spektákulumelméletre lásd részletesen: Kiss, 2018: 146–151.

Harmadik rész

AZ AUTORITER
NEOLIBERALIZMUS
ÉS POPULIZMUS
KIVÉTELES ÁLLAPOTA

„Egyetlen áldozat sem túlságosan nagy a demokráciáért, még magának a demokráciának az ideiglenes feláldozása sem.”

(Rossiter, 1948: 314.)

Felvértelve magunkat a biopolitika különböző felfogásaival és a kivételes állapot elméletének megközelítéseivel, elérkeztünk ahhoz, hogy a kötet központi gondolatát kifejtsük, ez pedig a következő: napjainkra alapvetően változott meg a modern kormányzás és az állam, és mindez a kivételes állapot állandósulásával írható le. Ahhoz, hogy feltárjuk a kivételes állapot sajátosságait, fel kellett vázolni egy általános biopolitikai keretet. Heller Ágnes mellett érvel, hogy a biopolitika alapvetően schmittiánus jellegű, hiszen „a barát/ellenség dichotómia erősen jelen van” benne (1996: 26.). Ugyanakkor sorra vettük a kivételes állapot elméleti megközelítéseit – mindenekelőtt Agambenre támaszkodva –, és kimutattuk, hogy a biopolitika elsődleges dichotómiája nem a demokrácia és a totalitarizmus: a kivételes állapotban ugyanis összeolvad a demokratikus és az antidemokratikus elem, hiszen a különféle politikai rendszerek egyaránt alkalmaznak biopolitikai eszközöket. Ahogyan azt az alkotmányos diktatúra esetében láthattuk, van egyfajta összefolyás demokrácia és diktatúra között. Miguel Vatter ezt úgy fogalmazza meg, hogy van valamiféle „titkos szövetség” aközött, ahogyan Schmitt védi az állami szuverenitást, és ahogyan Hayek a liberális kormányzást és a szabadpiacot (2018: 371.)

Ebben a részben konkrét példákon keresztül kísérletet teszek annak kimutatására, hogy a kivételes állapot állandó gyakorlattá

vált a kortárs politikai berendezkedésekben, függetlenül azok demokratikus vagy autoriter jellegétől. Részletesen bemutatom az autoriter neoliberalizmus kortárs sajátosságait, illetve azt, hogy annak büntető jellegén keresztül hogyan ragadható meg a kivételes állapot a liberális demokráciákban. A piac autokráciája mellett a kortárs nacionalista populista jobboldal elemzése arra is rávilágít, hogy a kivételes állapot kialakulhat az állami autokrácia felől is, ezért elemzem az autoriter populizmus és a kivételes állapot viszonyát.

A *Második rész* végén megpróbáltam árnyalni Agamben koncepcióját a demokrácia és totalitarizmus közötti „belső szolidaritásról”, most mégis egyik központi gondolatunk éppen az, hogy korszakunk a folyamatosan kierőszakolt kivételes állapotok véget nem érő rendszere, amelynek beláthatatlan kockázatai vannak. Agamben álláspontja szerint a koncentrációs táborok nem a hagyományos kivételes állapotokon vagy katonai közigazgatásokon belül jöttek létre, hanem ezek a totalitárius rendszerek a *szándékolt vagy kierőszakolt kivételes állapot* termékei (Agamben, 1998: 167.). A szuverén immáron nem korlátozza magát arra, hogy a ténybeli alapon (pl. a közbiztonságra vonatkozó veszély) hozzon döntést a kivételes állapotról, hanem magában a kivételes állapot kinyilvánításában és a pusztá élet befolyásolásában áll szuverén hatalma, s olyan szituációkat állít elő, amelyek a kivételes állapotra vonatkozó döntéséből következnek (Agamben, 1998: 170.).

Ebben a részben tehát arra világítok rá, hogy a kivételes állapot belopózott a mindennapjainkba, és hétköznapivá vált. A legmegdöbbentőbb az, hogy nemcsak az autoriter, nem demokratikus rendszerek, hanem a liberális demokráciák hétköznapijait is áthatja a kivételes állapot: ott van a joguralomról leválasztott büntetés-végrehajtási intézményekben, a kapitalista vállalatok kizsákmányoló világában, a tőke érdekeit szolgáló jogrendszer egészében. A *Második részben*, az alkotmányos diktatúra kapcsán már elemeztem, hogy milyen közel lehet egymáshoz demokrácia és totalitarizmus. Ebben a részben annak vizsgálata a célom

– döntően gyakorlati szempontból, hogy a kortárs liberális demokráciákat meghatározó autoriter neoliberalizmus és az autoriter populista rendszerek hogyan alkalmazzák a kivételes állapot gyakorlatát. A *Harmadik rész* első felében azt vizsgálom, hogyan vált a kivételes állapottal való kormányzás univerzális, demokráciában és autoriter rendszerben egyaránt alkalmazott gyakorlat; másrészt érdemes felhívni a figyelmet arra is, hogy nemcsak az állam, hanem a piac autokráciájáról is beszélhetünk, ezért az autoriter neoliberalizmus és az autoriter populizmus kivételes állapoton nyugvó kormányzásának főbb sajátosságait és néhány gyakorlatát is elemzem.

12. A modern kormányzás sajátos formája, avagy mihez képest „kivételes”

A kivételes állapotot tehát, mint láttuk, Schmitt kívánatos, az állam és a politika jog fölötti primátusának állapotaként határozza meg. Noha Agamben maga is a kivételes állapot teoretikusa, azt a maga brutális valóságában elemezte, minden nosztalgia nélkül. A kivételes állapot egy bizonytalan, kétségekkel teli helyzet a jog és a politika határterületén, sokkal közelebb az utóbbihoz, hiszen a rendkívüli állapot olyan „jogi forma, aminek nincs jogi formája”. Mint láttuk, Agamben úgy véli, hogy a kivételes állapot nem más, mint a modern politika *normál állapota*; az első világháború utáni időszakot mint a permanens kivételes állapot korszakát írja le, amely alkalmas volt a kormányzás modern formájaként felfogott kivételes állapot eszközeinek és apparátusainak a kidolgozására – mint valamiféle laboratóriumban (Agamben, 2005: 7.). Bekövetkezik a biztonsági paradigma példátlan általánosítása (Agamben, 2005: 14.).

Agamben *Az ellenőrző államtól a destituáló hatalom praxisáig* című (2016) előadásában²⁶ rávilágít, hogy a modern államok és a modern kormányzatok a biztonságot állítják cselekvéseik középpontjába²⁷ – amely vonás először a vesztfáliai békét követően

²⁶ Ezt az előadást Agamben a Nicos Poulantzas Intézet és a Syriza Ifjúsági Szervezete meghívására tartotta Athénban 2013. november 16-án, az előadás szövegének írott változata magyarul *A Szem* nevű internetes oldalon jelent meg.

²⁷ Agamben szerint (2016): „... a »biztonsági okokból« formula mára már minden területen alkalmazható, a hétköznapi élettől kezdődően a nemzetközi konfliktusokig, jelszóként működik olyan intézkedések bevezetésénél, amelyek elfogadására az embereknek nincsen semmi okuk. Azt kívánom bebizonyítani, hogy a biztonsági intézkedések valódi célja nem – amint manapság erről vélekedni szokás – a veszélyek, a bajok vagy akár a katasztrófák megelőzése...”

jelenik meg a nagy abszolutista államokban –, s emiatt nem egy-egy társadalmi-politikai jelenség okait, hanem sokkal inkább annak *következményeit* próbálják meg kezelni – többek között azért, mert a válságkezelés olcsóbb (és politikailag kifizetődőbb), mint az igen gyakran kényelmetlen megelőzés. A modern kormányzás nem az okok, sokkal inkább a „következmények kormányzása”.²⁸ Ez a kormányzati paradigma nem a bajok megelőzéseként fogja fel a kormányzati tevékenységet, sokkal inkább olyan képességként, amellyel menedzselni tudja azokat a problémákat, adott esetben katasztrófákat, amelyek megtörténtéhez akár tevőlegesen, akár nem cselekvés révén hozzájárult (Agamben, 2016).²⁹

Ez a kontextus bontakozott ki és torzult el a totalitárius ál-lamban és a koncentrációs táborokban, amelyekben olyan rendszer intézményesedett, amelyet az állandósított kivételes állapot segítségével kormányoztak. A kivétel itt vált főszabállyá először (O'Donoghue, 2015).

²⁸ Agamben a következőképp érvel (2016): „Az *ancien régime* (régí rend) az okok uralását célozta meg; a modernitás a következmények uralására tart igényt. És ez az axióma minden területen érvényesül, a gazdaságtól az ökológiáig, a katonai és a külpolitikától a rendőri hatalom (*police*) belügyi intézkedéséig. Be kell látnunk, hogy a mai európai kormányok lemondtak az okok uralására irányuló bármilyen próbálkozásról, csakis a következményeket akarják kormányozni.”

²⁹ Érdeemes megjegyezni, hogy mindez az állampolgárok oldalán egy jelentős depolitizációs folyamatot generált, amelynek keretében az emberek egyrészt elfordultak a közélettől, és életük középpontjának a magánéletet tették meg, ami végletesen összefolyik a közélettel, másrészt ez hozzájárult a jogállami intézményrendszer „panoptikumá” válásához, vagyis a modern polisz kiüresedéséhez: „Az általam javasolt hipotézis szerint az állampolgárság, ez az alapvető politikai tényező, belépett egy fordított és visszafordíthatatlan folyamatba, amely csakis a depolitizáció folyamataként határozható meg. Ami korábban egy életforma volt, egy lényegi és megkönnyíthetetlenül aktív élethelyzet, mára egy teljesen passzív jogi státusz lett, melyben cselekvés és tétlenség, köz- és magánszféra fokozatosan összeemosódik, megkülönböztethetetlené válik. [...] Amíg a klasszikus görög állampolgár a köz- és a magánszféra, a politikai cselekvés helye, azaz a polisz és a reprodukív élet helye, vagyis az oikosz szembenállásán keresztül határozta meg magát, addig a modern állampolgár, úgy tűnik, e két tartomány közötti semleges és közömbös övezetben mozog, Hobbes fogalmaint idézve, a fizikai és a politikai test között.” (Agamben, 2016.)

Agamben szerint: „[f]ormális rendkívüli állapot kihirdetésére nem kerül sor, ehelyett homályos nem jogi fogalmak – mint például a »biztonsági okok« – kerülnek forgalomba azért, hogy egy olyan lopakodó és koholt vészhelyzet általános állapotát iktassák be, amely híján van bármely tisztán azonosítható veszélyforrásnak.” Tehát a modern kormányzat a folytonos kivételes állapotban, a folytonos „államcsíny” állapotában van: maga gyártotta és önmaga által passzívan eltűrt válságokat menedzsel.³⁰ Vagyis „a biztonság jele alá helyezvén magát, a modern állam elhagyta a politikai övezetet és belépett a senki földjére, melynek földrajza és határai még mindig ismeretlenek” (Agamben, 2016).

Úgy tűnik, az empirikus tények valamelyest megtámogatják ezeket a feltevéseket, hiszen a kivételes állapotot lehetővé tevő alkotmányos rendelkezések meglehetősen globalizálódtak a 20. század során. 1996-ra legalább 147 ország rendelkezett ilyen típusú alkotmányos szabályokkal (Keith–Poe, 2004, idézi: Humphreys, 2006: 683.). A *Constitute Project* adatai szerint manapság 176 ország alkotmánya tartalmaz vészhelyzeti rendelkezéseket, továbbá 32 országé kifejezetten foglalkozik a terrorizmussal.³¹ A kormányzatok rendszeresen folyamodnak a kivételes állapot alkalmazásához: 1978-ban mintegy 30 ország volt a vészhelyzeti állapot valamely formájában, 1986-ban már 70 (Humphreys, 2006: 683.). Ugyanakkor ezek a trendek nem támasztják alá Agamben azon megközelítését, amely egy globalizálódó jogi térre vonatkozik, hiszen a nemzetállamok sokkal inkább visszatükrözik ezeket a folyamatokat, semmint vezetnék azokat. Ugyanakkor az mutatja Agamben megközelítésének a fontosságát, hogy – a terror elleni háború apropóján – egyre többen és egyre hangosabban követelik egy olyan vészhelyzeti állapot kidolgozását, amelynek nincs

³⁰ „A kriszisz, az ítélet immár elszakad időlegességét jelző jelentésétől és egybeesik az idő kronologikus folyásával, úgy, hogy a kriszisz most már nem csak a gazdaságban és a politikában, hanem a társadalmi élet minden egyes területén normalizálódik, ekként pedig a kormányzás egyszerű eszköze lesz.” (Agamben, 2016.)

³¹ <https://www.constituteproject.org>

meghatározva a lezárása. Figyelemre méltó jelenség, hogy megindult az olyan bírói precedensek keresése, amelyek a biztonság oldaláról próbálják meg alátámasztani ezeket a követeléseket.

13. Az autoriter neoliberalizmus kivételes állapota³²

Az eddigiekből (különösen az alkotmányos diktatúráról szóló elemzésből) látható, hogy a kivételes állapot korántsem csak a totalitárius berendezkedések sajátossága, sőt, éppen a kivételes helyzet lesz az, ami cseppfolyóssá teszi diktatúra és demokrácia, jog és politika határait. A 20. század totalitárius diktatúráival párhuzamosan – amelyek maguk is a kivételesség paradigmájával dolgoztak – kialakuló globális kapitalizmus és különösen annak neoliberális rendszere szintén a kivételes állapot állandósításán alapul, ami elsőre paradoxnak tűnhet, hiszen a globális kapitalizmust gyakran elválaszthatatlannak gondoljuk a liberális demokráciától – ezért beszélt Fukuyama a „történelem végéről”. A történelem azonban úgy „kezdődött újra”, hogy a liberális demokrácia védőszárnyai alatt (a korrektség kedvéért érdemes hozzátenni, hogy sokszor a liberális demokrácia emberi jogi paradigmáit semmibe véve) létrejött a világtörténelem eddigi legkiterjedtebb, a kivételes állapotok mesterei és iparszerű menedzselésén alapuló rendszere: a globális kapitalizmus, amelynek eddigi legnyomasztóbb működési filozófiája az *autoriter neoliberalizmus*.

13.1 Korszakunk autoriter neoliberalizmusa

Elöljáróban érdemes rögzíteni a neoliberalizmus néhány általános karaktervonását. A neoliberalizmus egy olyan elkülönült

³² Ebben a fejezetben felhasználtam az általam szerkesztett, 2019-ben a Noran Libro Kiadónál a neoliberalizmusról megjelenő kötetbe a neoliberalizmus autoriter jellegéről írt tanulmányomat.

gazdasági, politikai és kulturális elmélet, amely szerint – David Harvey gondolatával élve – „az emberi jólét leginkább az egyéni vállalkozói szabadságok és készségek felszabadításával érhető el, méghozzá egy olyan intézményi keretben, amelyet az erős tulajdonjogok, szabadpiacok és kereskedelem jellemez” (2005: 2.). Milton Friedman monetarista elméletére alapozva a neoliberalizmus óriási hangsúlyt fektet a makroökonómiai stabilitásra, és így szembehelyezkedik a teljes foglalkoztatáson és a szegénység enyhítésén alapuló keynesiánus megközelítéssel (MacLeavy, 2016: 254.). A neoliberalizmus másik úttörője Friedrich von Hayek, aki az állami beavatkozások legnagyobb kritikusa, és amellett érvel, hogy az állam egyetlen legitim feladata az egyéni és kereskedelmi szabadságok, továbbá az erős tulajdonjogok védelmezése – éppen ezért a neoliberalizmus állítja elő azt az ugyancsak kivételes hatalmi helyzetet, amelyben az állam visszavonulót fúj, minden védelmi eszközét leépíti a szociálpolitikától az egészségpolitikáig, és a társadalmi viszonyokat piaci mechanizmusok kezdik el irányítani (MacLeavy, 2016: 254.). Ugyanakkor – ahogyan azt mindjárt látni fogjuk – a neoliberalizmus korántsem mond le az államról, hiszen a piac irányítására és felügyeletére szükség van, azonban ez is a piacvezérelt kapitalista logika mentén, és nem a társadalom érdekvédelme mentén történik.

A neoliberalizmus nem volt mindig a globalizáció része, ugyanakkor a globalizáció igen hamar, már a 19. századtól kezdve összekapcsolódott a kapitalizmussal, és a kapitalizmus természetének 20. századi változása összeforrasztotta a globalizációt a neoliberális elvekkel. A neoliberalizmus az USA-ban és Nagy-Britanniában az 1930-as évek előtt meghatározó klasszikus liberális gazdasági gondolkodás egyik változata, amely felfogható egyfajta ideológiaként és politikai projektként is; áthatotta tehát már a 20. század első felének gazdasági teóriáit is, de áttörésre nem volt képes. Az 1950-es évek jobboldali liberálisai jelentős politikai hatalommal és befolyással rendelkeztek. 1947-ben került sor a *Mont Pelerin Society* létrehozására. Hayeket és társait

ekkor csak egy marginalizált csoportnak tekintették, ugyanakkor a neoliberalizmus a szakpolitikákon keresztül már akkor jelentős befolyást gyakorolt sok ország társadalmi rendjére. Quinn Slobodian 2018-as elemzése alapján a neoliberalizmus különféle, a 20. század első felében kibontakozott irányzatokból tevődik össze: a freiburgi iskola (Walter Eucken, Franz Böhm), a chicagói iskola (Milton Friedman, Aaron Director, Richard Posner), a kölni iskola (Ludwig Müller-Armack) és a genfi iskola (Wilhelm Röpke, Ludwig von Mises és Michael Heilperin).

Dieter Plehwe (2016: 65.) utal arra, hogy épp nagyszámú jobboldali liberális kezdett el a klasszikus liberális elmélet keretében a *laissez faire* kapitalizmus és az állam–piac dichotómia korlátairól elmélkedni, amikor a nagy gazdasági válság lényegében aláásta a létező kapitalizmust és a magántulajdon intézményét. Vagyis a neoliberálisok egyaránt veszélyesnek tartották a szocializmust és a hatékonyságát vesztett klasszikus liberalizmust. A neoliberálisok a szociális és politikai liberalizmus képviselőivel versengtek a kapitalista világrendszer uralásáért folytatott versenyben. A neoliberalizmus ebben az értelemben ellenforradalmi volt, hiszen fő célja az állami beavatkozás és a nagy beavatkozó kormányzat megállítása és lehetőség szerint visszafordítása volt (Heywood, 2003). Bár a reaganizmus és a thatcherizmus egy új jobboldali ideológiai projekthez vezetett, amelyben lényegében a *laissez faire* kapitalizmus és a kulturális konzervativizmus összeolvadásának lehettünk tanúi, ám a neoliberalizmus korántsem maradt jobboldali projekt, és éppen ez mutatja a benne rejlő hegemon potenciált; hiszen igen komoly hatást gyakorolt mind a liberális, mind a szociáldemokrata pártokra. A neoliberalizmus – piaci fundamentalizmusként (Heywood, 2003) – az angol–amerikai politikai szférában lényegében hegemon pozícióba emelkedve a globalizált kapitalizmus ideológiája lett.

Az „arany évtizedekben”, nagyjából az 1930-as és 1970-es évek között a gazdasági paradigmákat a beavatkozás gondolata hatotta át, vagyis úgy vélték, hogy a kapitalizmus működéséhez min-

denképpen szükség van erős állami beavatkozásra. Ez európai kontextusban a jóléti államok – döntően a második világháború után felfutó – korszaka is. Az 1960-as évektől kezdve igen jelentős társadalmi mozgalmak bontakoztak ki, amelyek a társadalmi igazságosság és a környezetvédelem mentén szerveződtek.

Ezzel párhuzamosan megindult a defenzívából kitörni kívánó neoliberális ellenmozgalom, és az 1970-es évek során jelentős támadást intézett a jóléti kapitalizmus ellen. Ebben az időszakban – a Bretton Woods-i rendszer szétesésével – a Fritz Machlup, Gottfried Haberler és Milton Friedman nevével fémjelezhető neoliberális szellemi elit óriási hangsúlyt fektetett a deregulációs és privatizációs mozgalmak kialakítására. A '70-es évektől visszatérő klasszikus gazdasági liberalizmus először az akadémiai, majd a politikai szférában jelent meg. A neoliberális program fő célja a kapitalizmus korábbi korszakát meghatározó jóléti állam legmélyrehatóbb visszametszése; fő elemei pedig – azon túl, hogy az állami beavatkozás több kárt csinál, mint hasznot – a következők: a nemzetállami szabályozások a lehető legkevésbé korlátozzák a kapitalista gazdasági rendszereket; az államnak igen kevés szerepe legyen a gazdaságban (a tulajdonjog meghatározása, a szerződések kikényszerítése, a pénzkínálat szabályozása); a termékek, szolgáltatások, a pénz és a tőke határokon átvívelő szabad áramlása; a vállalatok, a bankok és a befektetők ugyancsak szabadon mozoghatnak, és tulajdont szerezhetnek a globális piacon, de mindez nem vonatkozik az egyénekre (a munkásra, a menekültre, a bevándorlóra); mindez pedig összefonódott az individualizmus és az önmenedzselés kultúrájával. A neoliberális ideológiai agenda minden egyes eleme szakítást jelent a demokratikus alapokon megszerveződő politikával: tulajdonképpen ezzel teljeseedik ki a nemzetállami szuverenitás összeomlása.

Az egyre inkább globalizálódó kapitalizmus neoliberális irányba fordulása tehát összefügg a fent vázolt programmal: vagyis a piaci szereplők az állami beavatkozáson alapuló keynesi modellt lényegében lecserélték, és visszanyúltak egy korábbi, „vadkapita-

lista” narratívához, amely gyakorlatilag korlátlan profitszerzést tett lehetővé. Ennek eklatáns példája az autoriter neoliberalizmus Chilében és Argentínában az 1970-es években, ahol a kialakult diktatúrák bemutatták, milyen privatizációs forgatókönyvekre számíthat a globális Észak. Ezekben az esetekben a neoliberalizmus olyan behozhatatlan előnyre tett szert a gazdasági és társadalmi ügyek irányításában a kormányzattal szemben, hogy más megközelítés nem érvényesülhetett, ennek ugyanakkor áldozatul esett a szabadság. Amint ez elemzéséből is jól látszik majd, napjainkban ismét a neoliberális kapitalizmusnak éppen az állam és a piac által együttesen támogatott autoriter jellege erősödik fel.

Az 1980-as évek elhozták a zsarnoki neoliberalizmus bukását, és ezzel egyúttal meg is alapozták a washingtoni konszenzushoz vezető utat, amely gyakorlatilag az egész világon formalizálta a neoliberális gazdaságpolitikai elveket. A washingtoni konszenzus azt a tíz gazdaságpolitikai alapelvet jelenti, amelyet a Washington-központú szervezetek (a Nemzetközi Valutaalap, a Kereskedelmi Világszervezet és az USA pénzügyminisztériuma), vagyis a globális gazdasági kormányzás intézményei alakítottak ki a krízis sújtotta gazdaságok számára. Ezek az elvek, amelyek lényegében a neoliberális világrend és hegemonia alapjává váltak, a következők: fiskális fegyelem (a fiskális deficitek elkerülése); a közkiadások átirányítása az állami támogatásoktól; adóreform (az adóalap szélesítése, mérsékelt adókulcs); a piac által meghatározott, pozitív reálértékű kamatlábak; versenyképes tőzsdei árfolyamok; kereskedelmi liberalizáció; a beáramló külföldi befektetések liberalizációja; az állami vállalatok privatizálása; dereguláció (a piacra lépési korlátok és versenykorlátozó intézkedések eltörlése, kivéve a környezetvédelmi, fogyasztóvédelmi szabályokat); és a tulajdonjogot garantáló jogbiztonság.

A liberalizációs csomagokat számos ország (így például a posztszovjet térség államai) igénybe vette, és gyakran hitelt is vett fel az IMF-től és/vagy a Világbanktól. Ugyanakkor lényeges különbségek voltak a neoliberális (megszorítás-alapú) kapitaliz-

musok között aszerint, hogy szociáldemokrata, neoliberális vagy konzervatív erők jutottak hatalomhoz. A neoliberalizmus politikaiprojekt-jellege itt bontakozott ki a leginkább, s ez az 1980-as évektől előbb a neokonzervatív jobboldal (Margaret Thatcher, Ronald Reagan), majd pedig az 1990-es években az önmagát progresszívnek nevező balliberális alakulatok (Tony Blair, Gerhard Schröder) hegemoniáját jelentette. A neoliberalizmus politikai hegemoniáját a Thatcher-féle „There Is No Alternative!”-politika jeleníti meg a leginkább, amely világossá tette, hogy a globalizációnak csakis neoliberális útja képzelhető el.

Bár a gazdasági stagnálás és az emelkedő munkanélküliség, valamint a magas inflációk jelezték a keynesi gazdaságpolitika határait az OECD-országokban. Több jel mutatott arra, hogy kibontakozhat egy szocialista vagy szociáldemokrata alternatívája a formálódó neoliberális hegemoniának (például a francia baloldali–keynesiánus megoldás Mitterrand alatt), de a bukása rámutatott, hogy ennek az alternatívának a mozgástere meglehetősen szűk (Plehwe, 2016: 68.). Ugyanakkor ahogyan Plehwe megjegyzi, lényeges különbségek voltak a neoliberális (megszorításalapú) kapitalizmusok között aszerint, hogy a szociáldemokrata, neoliberális vagy konzervatív erők jutottak hatalomhoz (Plehwe, 2016: 68.). Mindezekén túl ki kell emelni, hogy a neoliberális hegemonia stabilizálásában jelentős szerepe volt a hálózatosodásnak: a neoliberális elit elkezdte átformálni a civil társadalmat, és jelentős think tankek vettek részt a neoliberális programok terjesztésében.

A kapitalizmus globalizációja tehát kéz a kézben haladt a neoliberalizmus erősödésével, és az 1990-es évektől bekövetkezett a neoliberális hegemonia konszolidálódása: Európában és Ázsiában is mélyült és szélesedett a gazdasági integráció, a közös piacok kialakítása, amelyre az USA az Észak-amerikai Szabadkereskedelmi Egyezmény (NAFTA) kialakításával válaszolt. Ugyanakkor ez a konszolidáció sokkal inkább folyamatos politikai harcot jelentett a politikai ellenfelekkel, valamint a társadalmak azon tagjaival, akiket a legjobban sértenek a neoliberális politikák (Plehwe, 2016:

69.), és mindez a neoliberális erők és politikai hálózatok morális kettős mércéihez vezetett. Azonban a neoliberális kapitalizmus és annak válságai nem (még a rendszer törékenységet minden eddigénél jobban bebizonyító, 2008-ban kirobbanó gazdasági és pénzügyi válság sem) termeltek ki olyan alternatívát, amely képes lett volna ezt a neoliberális gazdasági és politikai rendet leváltani. Ahogy látni fogjuk, a nacionalista jobboldali populizmus sem leváltani szeretné a globalizált kapitalizmust, hanem uralma alá hajtani, vagyis egy ellenhegemónia-rendszert felépíteni (Plehwé, 2016: 70.). Ugyanakkor Európában a válság után visszatért a megszorítások masszív politikája, amely egyrészt direkt módon is hatott az európai populizmus alakulására és radikalizálódására, valamint bebizonyította azt is, hogy a neoliberális struktúrák erős és ellenálló hálózatot alkotnak.

13.2 A kivételes állapot mint a neoliberalizmus jogi formája

A kivételes állapot a neoliberális hegemónia egyik legfőbb eszköze, hiszen ez lehet a válaszreakció – ahogyan erre Rafael Valim utal – korszakunk legkülönbébb válságjelenségeire, úgymint a jogrendszer szabályozási válsága, alkotmányossági válság, a világon mindenhol tapasztalható társadalmi igazságtalanságok, a fasizmus és intolerancia felemelkedése, vagy a parlamentáris rendszerek legitimációs és depolitizációs válsága (Valim, 2018: 415.). A 2001. szeptember 11-i terrortámadások után a válságmenedzselő logika minden eddigénél jobban elkezdte áthatni az amerikai és európai társadalmakat, és „a terrorizmus elleni háború”, a vélt biztonság érdekében pedig egyre inkább feláldozásra kerültek a szabadságjogok. Ennek legbrutálisabb példája a jogon kívüli Guanánamo, amelyet a 16.5 alfejezetben mutatok be részletesebben.

Az igazi probléma az, hogy a kivételes állapot egyfajta reakció az említett válságokra, de valójában még mélyebb válságokat idéz

elő azzal, hogy súlyosan sérti a népszuverenitás és a demokratikus legitimáció alapelveit, hiszen alapjaiban kérdőjelezi meg a hatalmi ágak és a politikai szereplők néphatalomra visszavezetett legitimációját. Vagyis a kivételes állapot teret ad – jellemzően a végrehajtó hatalomtól eredő – hatalomkoncentráció voluntarizmusának, és óriási demokratikus deficitet jelent (Valim, 2018: 412.). Agamben szerint – ahogyan ezt korábban láthattuk – a kivételes állapot a demokrácia és az abszolutizmus határmezsgyéjén jön létre (2005: 3.). Valim rávilágít arra, hogy Carl Schmitt megközelítésével szemben a kivételes állapot korántsem alkalmazható repolitizációs stratégiaként, ugyanis rendkívüli mértékben depolitizál, mivel a jogot és a politikát egyszerre számolja fel (2018: 413.). A neoliberális kapitalizmusban ezek a problémák sűrűsödnek, hiszen olyan piaci szereplők kezdik el szinte korlát nélkül befolyásolni a kormányzatokat és a polgárokat, akik semmilyen demokratikus legitimációval nem rendelkeznek. Vagyis a neoliberális kapitalizmus prolongál egy kivételes állapotot, ahol formálisan fennmarad az állam által létrehozott jogrend, de annak alakítására igen komoly formális és informális befolyást gyakorol (pl. a munkásokat védő szabályok eltörlése, a munkaviszonyt védő jogi intézkedések gyengítése, és ezzel a munkások kiszolgáltatása a munkaadóknak). Ezért is érdekelt a neoliberális kapitalizmus a gazdasági kontroll alatt tartott és a piaci érdekek mentén szabályozó államban, ugyanakkor ez korántsem jelenti azt, hogy a neoliberális racionalitás (Valim, 2018: 414.) számára felesleges lenne az állam (MacLeavy, 2016: 255.); éppenséggel pontosan a kivételes állapot az, ami a leginkább megmutatja, hogy a neoliberális kapitalizmusnak mennyire szüksége van arra, hogy politikai háttországgal is rendelkezzen. Sőt, ennél messzebb is mehetünk, és Schmitt téziséét – az a szuverén, aki a kivételes állapotról dönt – felhasználva azt mondhatjuk, hogy ez a neoliberális kapitalizmusban maga a piac, amely a láthatatlan pénzügyi elit nevében dönt a kivételességről. A neoliberális hatalmi rendszernek szüksége van a kivételes állapotra, és viszont: a piaci érdekek határozzák

meg a politikai ellenségeket, akikkel szemben az állam harcolni fog (Valim, 2018: 415.).

13.3 A neoliberalizmus büntető jellege

Valim is utal rá, hogy a büntetőjog és a büntető igazságszolgáltatás lesznek azok a területek, ahol a neoliberalizmus és a kivételes állapot bensőséges kapcsolata a leginkább megnyilvánul, hiszen itt történik meg az állam autoriter hajlamainak legitimálása és az állampolgárok – akiket megfosztanak attól, hogy az állam és a jog megvédje őket – totális kiszolgáltatása (Valim, 2018: 415). Erős tehát a kapcsolat a neoliberalizmus mint gazdasági/politikai hegemonia és büntetőpolitikai szigor között; a neoliberális szereplők elfogadják az individualizmust és a társadalmi kirekesztést. A neoliberális „gazdasági rendszer rendkívüli (és jelenleg egyre növekvő) jövedelemkülönbségeket eredményez. Ez a materiális egyenlőtlenség, illetve az egyének számára biztosított szociális jogosítványok hiánya sokak kizárását eredményezi a társadalomból, akik a piac által marginalizált helyzetbe kerülnek, ugyanis nem tudnak hatékonyan versenyezni, vagy nem engedhetik meg maguknak a piacon való működést, különösen a munkaerő- és az ingatlanpiacon” (Cavadino–Dignan, 2006: 442.). Számos társadalmi csoport a saját bőrén tapasztalja meg a neoliberális gondolkodásmódra visszavezethető társadalmi kirekesztés hatásait. Cavadino és Dignan egy tucat kapitalista országot (USA, Anglia és Wales, Ausztrália, Új-Zéland, Dél-Afrika, Németország, Hollandia, Franciaország, Olaszország, Svédország, Finnország, Japán) vizsgált, és azokat neoliberális, konzervatív korporatív, szociáldemokrata és keleti korporatív kategóriákba csoportosította. A szerzőpáros arra jutott, az, hogy melyik kategóriába tartozik egy ország, erősen kapcsolatban van azzal, hogy az egyes országok büntető kultúrája mennyire szigorú, valamint azzal, hogy milyenek az egyes országokban a bebörtönzési arányok (Cavadi-

no–Dignan, 2006: 435.). A neoliberális államok rendelkeznek a legszigorúbb büntetőpolitikával – ahol egyúttal a legalacsonyabb a büntethetőségi korhatár és a legmagasabb a börtönprivatizáció aránya – (Lacey, 2008). Cavadino és Dignan szerint a neoliberális gazdasági és politikai rend növeli a bűncselekmények számát, ami azt jelenti, hogy több bűnöző van börtönben. „A neoliberális társadalmak individualizmusa és egyenlőtlensége csökkentheti a társadalmi kohéziót, számos egyén (vagy éppen nagyobb csoportok) kizárásával és marginalizálásával, anómiát és elidegenedést okozva, s mindennek magasabb bűnözési arány lesz a következménye.” (Cavadino–Dignan, 2006: 447.) A neoliberalizmus mind magán-, mind pedig közéleti szempontból hajlamos a megbélyegzésre, és ez hozzájárul az itt részletezett neoliberális büntetőhajlamhoz: „A neoliberális társadalom hajlamos arra, hogy kizárja mindazokat, akik elbuknak a munkaerőpiacon, és azokat is, akik nem tartják be a törvényeket – utóbbi esetben a bebörtönzéssel vagy pedig a végrehajtás még radikálisabb formájával.” (Cavadino–Dignan, 2006: 448.)

13.4 A neoliberális büntető állam

Figyelemre méltó, hogy nemcsak a totalitárius rezsimek folyamodnak az erőszakszervezetekhez politikai célkitűzéseik elérése érdekében, de a kortárs neoliberális, sőt az autoriter populista rendszerek is. A büntető állam tehát a neoliberalizmusához kapcsolódó jelenség, és annak büntető jellegében gyökeredzik (Holleman et al., 2009). Loïc Wacquant szerint szoros a kapcsolat a neoliberalizmus felemelkedése és befolyása, valamint az utcai devianciákat tanúsítók és az új gazdasági/társadalmi rend által kirekesztetteket sújtó büntető- és proaktív bűnüldözési politikák alkalmazása között (Wacquant, 2008a: 9–10.). A jelenséget „bűn elleni háborúnak” (*war on crime*) hívták Lyndon Johnson 1965-ös deklarációja nyomán, és nemcsak az USA-ban, hanem az egész

világon politikai relevanciára tett szert. Az USA példája megmutatta, hogy milyen erős a kapcsolat a globális kapitalizmus és a büntető állam között, különösen a pénzügyi válságok időszakában: „Gazdasági és társadalmi instabilitás időszakában a jólétben élők növekvő mértékben félnek az általános lakosságtól, ezért inkább hajlamosak arra, hogy szigorú intézkedéseket fogadjanak el a társadalmi piramison elfoglalt pozíciójuk védelme érdekében. Az amerikai kapitalizmus 1960-as években és az 1970-es évek elején kezdődő lassulása – az ekkortájt kibontakozó radikális társadalmi tiltakozások kialakulásával párhuzamosan – a közbiztonságra fordított közkiadások gyors növekedésével párosult a polgári kormányzati kiadások tekintetében.” (Holleman et al., 2009).

Wacquant rávilágít a neoliberális büntető állam legfontosabb sajátosságára, ez pedig „a gondoskodás az arra érdemes polgárok iránt, akik a bűncselekmények áldozatai; ez a diskurzus nyíltan megújítja az elnyomást, és stigmatizálja a leszakadó munkássztrátyabeli fiatalokat, a munkanélkülieket, a hajléktalanokat, a kérdegetőket, a drogfüggőket és az utcai prostituáltakat, a Nyugat korábbi gyarmatairól és a szovjet birodalom romjairól bevándoroltakat.” (Wacquant, 2008a: 10.) Ezt a koncepciót Wacquant *Punishing the Poor: The New Government of Social Insecurity* című könyvében (2008b) fejleszti tovább. A neoliberális büntetőállam a félelem és a bizonytalanság társadalmi terjesztésén és menedzselésén alapul: „félelem a jövőtől, rettegés a társadalmi romlástól és hanyatlástól, a kín, hogy a társadalmi státuszokat nem sikerül továbbörökíteni az utódok számára” (Wacquant, 2008a: 12.). Holleman és kollégái kimutatták, hogy az USA-ban a büntetőállam költségei majdnem megduplázódtak az elmúlt ötven évben, és eközben megdöbbenő méreteket öltött a felnőtt bebörtönzöttek számaránya, amely az 1970-es évektől kezdett az egekbe szökni. Wacquant a következőképp foglalja össze az új büntető intézkedések brutális következményeit: „a rendőri bűnüldözői apparátusok kiterjesztése és szigorítása, a bírósági eljárások elnehezítése és felgyorsítása, és a büntetőláncolat végén pedig az elzárt állam-

polgárok aránytalan növekedése, anélkül hogy mindezek pénzügyi terheit, társadalmi költségeit és polgári következményeit bármi megkérdőjelezné.” (Wacquant, 2008a: 11.) A neoliberális büntető állam a világ bármely pontján igen erős állami rasszizmust termelt ki, különösen igaz ez az USA-ra. Michelle Alexander nagyon érzékletesen ragadta meg mindezt *The New Jim Crow* című könyvében: „A tömeges bebörtönzés faji dimenziója a legszembetűnőbb sajátosság. A világ egyetlen más országa sem börtönöz be ilyen sokakat a faji vagy etnikai kisebbségei közül. Az Egyesült Államok magasabb arányban börtönöz be afroamerikai népességéből, mint azt Dél-Afrika tette az apartheid csúcspontján. Washingtonban a becslések szerint négyből három fiatal fekete férfi számíthat arra, hogy bebörtönzik. Hasonló bebörtönzési arányok találhatók a fekete közösségekben Amerika-szerte.” (Alexander, 2010: 7–8.)

13.5 Guantánamo, az imperializmus biopolitikája

Az autoriter neoliberalizmustól nem áll tehát távol a büntető állam és az ennek keretében kibontakozó kivételes hatalom. Egyik legszörnyűbb mai változata a joguralmon kívülre helyezett büntetés-végrehajtási intézmény létrehozása, amelynek Guantánamo az egyik legfélelmetesebb példája. Itt és most elsősorban Guantánamóról lesz szó, ugyanakkor ez a tábor a metaforája minden olyan, az USA területén kívül található „háború nélküli háborús intézménynek” (így az afgán bagrami katonai börtönnek és az iraki Abu Ghraib börtönnek), amelyekben az amerikai imperializmus a helyi együttműködéssel és az ott fogvatartottak személyében fizikai valójában hozza létre a kivételes állapotot.

A kubai Guantánamói-öbölben található amerikai haditengerészeti támaszponton hozták létre azt a katonai börtönt, amely csak „Guantánamóként” (G-Bay, GTMO, Gitmo) vonult be a világ köztudatába, és a kivételes állapot öltött benne kortárs alakot. Magát a területet az Egyesült Államok bérli Kubától, amelynek

szuverenitását az Egyesült Államok elismeri, így a terület formálisan nem áll amerikai fennhatóság alatt. Guantánamo esetében kézzelfoghatóvá válik a Hardt és Negri által leírt (2004: 299.) birodalom mindennapi, imperialista brutalitása. Agamben is utal a „táborra” a kivételes állapotról írt könyvében (2005: 4.), továbbá nyíltan elemzi a náci táborok és Guantánamo hasonlóságait a vele készült és a *German Law Journal*-ban 2004-ben megjelent interjújában (Raulff, 2004). Agamben szerint ugyanis jogi szempontból nagyon hasonló a két helyzet, és ahogyan a náci táborok internáltjainak, úgy Guantánamo foglyainak sincs a háborús jog szerinti státusza, sőt egyáltalán nincs jogi helyzetük (jogilag megnevezhetetlen és osztályozhatatlan kategóriát jelentenek): a nyers hatalomnak vannak alávetve. A helyzet súlyosan sérti a Genfben 1949-ben elfogadott nemzetközi humanitárius jogot, annak a hadifoglyokkal való bánásmódra vonatkozó rendelkezéseit, sőt, mivel vádemelés és bármiféle ítélethozatal nélkül kerülnek ide a feltételezett tettesek, a civil lakosság védelmével kapcsolatos előírásokat is. Mivel a genfi konvenciókat éppen a második világháború szörnyűségei következtében fogadták el, joggal élhetünk azzal a feltételezéssel, hogy a börtöntábor által létrehozott kivételes állapot élesen szembemegy azzal a morális és jogi megközelítéssel, amelynek célja épp a kivételes hatalom korlátozása a világháborúkat követően. Guantánamo természetesen ellentétes minden, a tisztességes büntetőeljárásra vonatkozó szabállyal, tulajdonképpen a habeas corpus háború nélküli felfüggesztését jelenti. Az ide kerülő rabok semmiképpen sem nevezhetők „elítéltnak”, hiszen vád alá helyezés és bármilyen eljárás nélkül hozzák őket ide; nem érvényesül a megfelelő eljáráshoz való joguk, sőt gyakran kínzásnak vannak kitéve. Vagyis Guantánamo fogvatartottjai esetében megvalósul az Agamben által leírt *homo sacer* effektus, méghozzá úgy, hogy személyük és fogva tartásuk helye egyaránt nemzetközi és nemzeti jogon kívülre kerül. Az Amnesty International szerint – amely a létrehozás óta figyelemmel kísérte a Guantánamóban fogva tartottak sorsát – az intézmény súlyosan

megsérti a nemzetközi jogot, embertelen kínzásoknak teszi ki a rabokat, és muszlimellenes, rasszista politikát képvisel.³³

Magát az intézményt 2002-ben, a terror elleni háborúban hozták létre, George W. Bush elnöksége alatt. A börtön létrehozására jogi felhatalmazást a 2001. november 13-án megjelenő, *Bizonyos nem állampolgárok fogva tartása és eljárás velük szemben a terror elleni háborúban*³⁴ elnevezésű katonai rendelet adott. Ebben vannak ugyan általános jellegű rendelkezések arról, hogy kit tekintenek ellenséges fegyveresnek, és a katonai törvényszéknek miként kell eljárnia – ez persze nem a háborús jogrendet jelenti –, de a rendelet összességében nem más, mint a 2001. szeptember 14-én kibocsátott *Bizonyos terrorista támadások következtében nemzeti válsághelyzet elrendelése*³⁵ című elnöki dokumentum. A nemzeti válsághelyzet nem ismeretlen kategória az amerikai jogban, Bush maga is hét korábbi ilyen tartott hatályban, és nyolc újat hirdetett ki. Ami újdonság, és a börtöntábor kivételes jellegét erősíti, az az, hogy mindez a terror elleni háború keretében került deklarálásra (Gregory, 2006: 407.). A kivételes állapot biopolitikai jelentősége rögtön nyilvánvalóvá vált Bush november 13-i katonai rendeletével, amely (együtt a szeptemberi deklarációval) létrehozta a határozatlan végrehajtás és a katonai eljárások rendszerét a terrorizmusban való részvétellel gyanúsítottakkal szemben (Agamben, 2005: 3.). Az USA Szenátusa által 2001. október 26-án elfogadott *Patriot Act* lehetővé tette a főügyész számára, hogy minden olyan „idegent” letartóztasson, akit azzal gyanúsítottak, hogy tevékenysége veszélyezteti az amerikai nemzetbiztonságot, de hét napon

³³ <https://www.amnestyusa.org/issues/national-security/>. Utolsó letöltés 2019. május 27.

³⁴ *Military Order of November 13, 2001— Detention, Treatment, and Trial of Certain Non-Citizens in the War Against Terrorism*. <https://www.hsdl.org/?view&did=625>. Utolsó letöltés 2019. május 27.

³⁵ *Declaration of National Emergency by Reason Of Certain Terrorist Attacks. By the President of the United States of America: A Proclamation*. <https://www.hsdl.org/?view&did=488269>. Utolsó letöltés 2019. május 27.

belül szabadon kellett bocsátani, vagy eljárás alá kellett helyezni a bevándorlási vagy egyéb jogszabályok megsértése miatt.

Agamben egy 2004-es interjújában, amit Ulrich Raulffnak adott, illetve a *State of Exception* 2005-ös angol kiadásában a náci táborok halálraítéltejeinek helyzetét veti össze Guantánamo státuszvesztettjeivel. Bush elnök Guantánamót létrehozó rendeletének valódi újdonsága Agamben szerint, hogy lényegében törli az egyén jogi státuszát, aki így jogilag „megnevezhetetlen”, *homo sacer* lesz (2005: 3.). Ez a jogból való kivetettség jellemzi Guantánamo fogvatartottjait, akik elveszítették mind eljárás alá vont állapotukat, mind személyjellegüket (2005: 3–4.).

Barack Obama ugyan megígérte, hogy bezárja a tábort, de igen erős ellenállásba ütközött mind a republikánusok, mind pedig a demokraták részéről. Az amerikai Kongresszus ezután olyan szabályozást fogadott el, amely megtiltja a guantánamói foglyok elhelyezését amerikai börtönökben, ugyanakkor az Obama-adminisztráció alatt jelentősen csökkent a fogvatartottak száma: nagy részük kiszabadult, vagy más országban került elhelyezésre. Mindez azonban továbbra is problematikus: előfordult (pl. 2006-ban), hogy a táborból kikerült emberek titkos, tengerentúli CIA-börtönökbe, ún. „fekete helyekre” kerültek, ahol a CIA vagy a hadsereg lényegében bármit megtehet.³⁶

Azt, hogy a tábor a jog és a jogtalanság közötti térben mozog, az is alátámasztja, hogy a megnyitásakor Donald Rumsfeld védelmi miniszter azt nyilatkozta,³⁷ hogy a börtöntábor rendkívül veszélyes elkövetők kihallgatására és háborús bűnösök őrizetben tartására hozták létre. Látható tehát, hogy az eljárásnélküliség lett a főszabály, és korántsem csak háborús bűnösökkel szemben alkalmaznak rendkívüli intézkedéseket. A börtöntáborban rendszerek az öngyilkosságok és az öngyilkossági kísérletek. A kivételes hatalom mindennapjait jól jelzi a börtön akkori parancsnokának,

³⁶ https://en.wikipedia.org/wiki/Black_site. Utolsó letöltés 2019. május. 27.

³⁷ <https://archive.defense.gov/transcripts/transcript.aspx?transcriptid=2254>. Utolsó letöltés 2019. május 27.

Harry Harris tábornoknak az álláspontja, aki 2006-ban úgy kommentálta három rab öngyilkosságát, hogy azt nem kétségbeesésükben követték el, hanem az USA ellen folytatott aszimmetrikus háború részeként (Gregory, 2006: 405.).

Guantánamo tágabb legitimációs kerete tehát a terror elleni háború, amely szükségképpen területen kívüli keretrendszerben valósult meg. 2001. szeptember 11. után Bush elnök deklarálta a nemzeti vészhelyzetet a bekövetkezett és az esetleg bekövetkező terrortámadások veszélye miatt, mindezt további kivételes állapot bevezetése követte a nemzetbiztonságot, a külpolitikát és a gazdaságot fenyegető szokatlanul nagy veszély miatt. Ez a kihirdetett rendkívüli jogrend változott tulajdonképpen át terrorellenes háborúvá. Derek Gregory rávilágít arra, hogy a jog és területiség szétválasztásának régire visszanyúló amerikai hagyományai vannak, ami a katonai erő globális alkalmazásának állandó igényére vezethető vissza (2006: 407.). Ezen hagyományok egyik iránya gazdasági eszközök alkalmazását jelenti, illetve az USA területén nemzeti vészhelyzet kihirdetésével jár együtt; másik iránya pedig amerikai polgárok, kivételes esetben mások védelmét jelenti az amerikai határokon kívül. Éppen ezért Guantánamo legfontosabb kérdése mindig is az volt, hogy kiterjed-e rá az amerikai szövetségi jog hatálya, és hogy a fogvatartottak hozzáférhetnek-e az amerikai igazságszolgáltatás nyújtotta alapvető védelemhez. A Bush-adminisztráció gyakorlata újjáélesztette az egységes végrehajtó hatalom doktrínáját, amelynek értelmében az elnök a hadsereg parancsnokaként jár el, ez pedig túlmutat a jogon, vagyis felülírhatja a törvényhozás vagy az igazságszolgáltatás aktusait (Gregory, 2006: 408.). Azonban ennél több is történt, az amerikai kivételesség (excepcionalizmus) egy olyan megnyilvánulásával állunk szemben, amely talán leginkább alátámasztja Hardt és Negri Empire-konceptióját: a Bush-kormányzat ugyanis globális szuverénként határozta meg az USA-t; az általa alkalmazott terror elleni háború egy jogszerű viszonzás, egy büntetőakció, amit nem béníthatnak meg elavult jogi megközelítések, mondván, az

USA elnökének „nem kell nem amerikai állampolgárok hozzájárulását kérni az Egyesült Államok megvédéséhez” (Gregory, 2006: 408.). Bush a nemzetközi humanitárius jog rendszerét olyanként állította be, mint amely az USA globális cselekvési szabadságát korlátozza. Mindebben pontosan az a hatalmi gőg és decizionista megközelítés érvényesül, amelyeket az alkotmányos diktatúra esetében már elemeztem, és éppen ezért Guantánamo és az egész „terror elleni háború” sokkal inkább a nemzetközi jog imperalista felfüggesztése, egyfajta globális kivételes állapot felállítása, semmint a nemzetközi normák „egyszerű megsértése”.

Guantánamo és a mögötte meghúzódó, kivételes állapoton alapuló hatalmi logika Gregory szerint az európai és amerikai kivételelességtudat keretében elemezhető (2006: 409–410.), és nem más, mint a nyugati kolonialista erőszak megnyilvánulása, amelynek keretében a Nyugat mindenki más fölé helyezi (birodalmi) szuverenitását. Nasser Hussain is úgy véli, hogy a tábor a nyugati imperialista hagyományba illeszkedik, amelynek régi stratégiája leválasztani a világról különféle helyeket nemcsak katonai vagy geopolitikai céllal, hanem azért, hogy oda száműzze a „veszélyesnek” tartott társadalmi osztályokat (2007: 737.). Ebben a keretben a „terror elleni háború” átértelmeződik egy civilizációs háborúvá – ennek hazai kontextusával az Orbán-rendszer és a menekültválság kapcsán térek majd vissza –, amelyet a „barbárok” ellen vív a Nyugat. Ezzel el is érkezünk az ellenzék – Agamben által is részletesen vizsgált – dehumanizálásához.

13.6 A jóléti állam felfüggesztése: a neoliberális „munkaállamtól” a „munkások elleni háborúig”

Ahogy arra Hardt és Negri biopolitikai megközelítése kapcsán utaltam, az *Empire* koncepciója nem pusztán a globális kapitalizmus által megváltoztatott szuverenitási viszonyok leképeződése; álláspontjuk szerint elérkeztünk a globális kapitalizmus új szaka-

szába (ezt nevezik kognitív kapitalizmusnak), amelyben eltűnnek a határok politika és gazdaság, termelés és reprodukció között (Lemke, 2011: 65.). A szerzőpáros szerint a globális polgárháború időszakában a kivételesség a mindennapokba oldódik, aminek legextrémebb formái az előbb tárgyalt neoliberális rendőrállam és a területen kívüli büntetőrezsimek. Ezekhez képest a munka világa, a jóléti állam paradigmájának „neoliberalizálódása” első ránézésre talán nem annyira látványos, azonban ha a dolgok mögé tekintünk, akkor látjuk, hogy a neoliberális munkaállam felfüggesztése az emberek tágabb körét érinti, mint a kivételes állapot szélsőséges esetei.

A neoliberalizmus autoriter jellege miatt a globális kapitalizmus öles léptekkel kezdte el felszámolni a világháborúk után kiépült jóléti rendszereket. Amint fentebb láttuk, az 1970-es és 1980-as évektől kezdve – nagyjából párhuzamosan – játszódik le két folyamat. Egyrészt bekövetkezik a korábban tárgyalt neoliberális autokráciák bukása, másrészt alapvetően kezd átalakulni az addig „jólétinek” ismert kapitalizmusmodell (MacLeavy, 2016: 252.). Azt is mondhatnánk, hogy az autoriter neoliberalizmus új keretrendszert talál magának az autoriter állam helyett: ez pedig a jóléti rendszerek „neoliberális” átalakítása, valójában szétrombolása és a korábban jelzett büntető állam kiépítése lesz. Mindez alapvetően a munka világával kapcsolatos intézkedéseket érinti, hiszen bekövetkezik a munkavállalói pozíciók drasztikus gyengítése úgy egyéni munkavállalói, mind közösségi (kollektív szerződések, szakszervezetek, társadalmi párbeszéd) szinten. Valójában azonban a jóléti rendszerek drasztikus meggyengítésével, véglegessé váló „felfüggesztésével” állunk szemben, hiszen az az alapvető konszenzus foszlik semmivé, hogy az állam szerepe a piaci erők káros hatásainak leküzdése a gazdasági beavatkozás és az újraelosztás segítségével. Álláspontom szerint a globális kapitalizmusnak egy újabb autoriter szakasza kezdődik, amit a korábban bemutatott washingtoni konszenzus fémjelez. A washingtoni tételek az autoriter neoliberalizmus pénzügyi hátterét fektetik le,

azonban a jóléti állam szociális intézkedéseinek leépítése lesz az a „reálgazdasági” háttér, amelynek keretében a neoliberális kivételes állapota kibontakozhat. A pénzpiaci neoliberalizmus mögött megbúvó alapvető elvek kezdik el direkt módon formálni a munkajogot, a munkaerőpiaci szabályozást és politikákat. Ennek lényege nem elsősorban és kizárólag az államnak a piac alá rendelése: ahogyan erre korábban is utaltam, a neoliberális rendszernek elengedhetetlenül fontos az állammal való együttműködés. Az a fontos inkább, hogy az állam olyan stratégiákat hajtson végre, amelynek célja a piaci aktivitás megkönnyítése, valamint a politikai paletta minden oldalát meg kell győzni arról, hogy „a szociálpolitikai célokat rendre áldozzák fel a munkaerőpiaci rugalmasság oltárán, ezzel is csökkentve a bérköltséget és a nemzetközi termelés költségeit” (MacLeavy, 2016: 252.). MacLeavy élesen világít rá a megváltozott szociálpolitika új, piaci alapú logikájára: már nem a rászorultak megsegítése, a marginális társadalmi csoportok helyzetének javítása, életesélyeik kiegyenlítése lesz az elsődleges; a neoliberális „jóléti állam” fő célja az embertől és az általa jelentett problémától való megszabadulás az „önállóság” ösztönzése révén (2016: 252.). Ez csakugyan a korábban jelzett kivételes kormányzás, ahol az okok kezelése sokadlagos, és a következmények menedzselése a cél. Ben Jackson ezt úgy fogalmazza meg, hogy eltűnik az a régi konszenzus, amely szerint a munkaerőpiac a munkáltatói érdekeket erősíti fel a munkavállalóakkal szemben, ezért az államnak és a szakszervezeteknek kell közösen fellépni a munkások kizsákmányolása ellen (2016: 268.). A szociálpolitikai programok a megszorításoknak esnek áldozatul, és erőteljes irányt vesz a jóléti rendszerek lebontása. Ezzel párhuzamosan alakult ki a neoliberális munkaalapú jóléti állam koncepciója (az ún. *workfare*), amit véleményem szerint célszerűbb neoliberális munkaállamnak hívni, amelynek lényege, hogy a jóléti kedvezményeket a foglalkoztatásba viszi át, úgymint: a munkakeresési támogatások feltételei rendkívüli megszigorítása, a munkakeresők helyzetének nagyon rigorózus követése, valamint

olyan jóléti megközelítés terjesztése, amely a kedvezményezetteket saját strukturális helyzetükért (pl. munkanélküliség) felelősségvállalásra ösztönzi (MacLeavy, 2016: 252–253.).

A neoliberális munkaállam politikai gazdaságtana három ponton próbálta meg kikezdeni a jóléti politikákat (Peck, 2001; MacLeavy, 2016). Egyrészt azzal, hogy a hosszú távú munkanélküliség károsítja a munkavállaló képességeit és motivációját, ezzel rontva további foglalkoztatásának esélyeit, a szociális transzferek pedig „függővé” teszik a munkanélkülieket, akik ezek miatt nem térnek vissza a munka világába; és végül, ha a munkavállaláshoz kapcsolják a jóléti intézkedéseket, akkor azzal elejét lehet venni a bérversenynek, és magasabb lehet a foglalkoztatás. Vagyis a neoliberálisok szerint a jóléti állam gazdaságilag nem hatékony és morálisan megkérdőjelezhető. Ezek a célkitűzések ugyanakkor azt is maguk után vonták, hogy a neoliberális gazdaságpolitika és annak munkaállam-alapú megközelítése gyorsan elkezdte leépíteni az ellenségnek kikiáltott jóléti államban hosszú évek alatt kiharcolt munkásvédő intézkedéseket. Bekövetkezett a munkaerőpiac deregulációja, az adókedvezmények munkabérhez kötése, amelyek szétszakították a munkaerőpiacot a magas keresetű munkavállalókra és a rosszul fizetett, bizonytalan helyzetben lévőkre (prekariátus).³⁸ A várva várt munkaerőpiaci „flexibilitás” (értsd: a kizsákmányolás előli akadályok elhárítása) megteremtésének elengedhetetlen eleme a szakszervezetek és azok jogai, a munkások alapvető jogai, így mindenekelőtt a sztrájkjog, továbbá a kollektív szerződések elleni durva fellépés volt. Mindez azt eredményezte, hogy felbomlott a jóléti kapitalizmust jellemző munka és tőke közötti – természetesen mindig is sérülékeny és a munkások számára egyenlőtlen – kompromisszum, és a globális

³⁸ Guy Standing szerint (2012) a nemzeti osztálystruktúra a globális piacgazdaság miatt felbomlott, és kialakult egy globális osztálystruktúra, amelynek az egyik legfontosabb eleme a prekariátus (a kifejezés a *precarious* [‘bizonytalan’] és a proletariátus szavak vegyítéséből származik) milliós, rugalmas és bizonytalan munkaviszonyú tömege.

piac a korábbi feltételek felfüggesztésével és a „neoliberalizációval” állt bosszút (Schmidt–Hersh, 2006: 77.). Vagyis az autoriter neoliberalizmus alatt tulajdonképpen minden olyan, a munkakörülményeket és a munkást védő intézkedés ellen háború („*war-fare*”) indult, amely korábban magától értetődőnek számított. Ez a háború nem mindig frontális, és igen gyakran a kivételes állapot formáját ölti. Általában két fő hadszíntér emelkedik ki: az ipari munkásság szerveződési keretei (mindenekelőtt a szakszervezetek) és a munkaerőpiaci szabályozások tönkretétele. Ben Jackson rámutat, hogy a neoliberális közgazdászok szerint a szakszervezetek korántsem a munkások érdekvédelmi szervezetei, hanem munkanélküliséget és jövedelmi egyenlőtlenségeket kiváltó szereplők – azáltal, hogy a magasabb bérekért küzdenek, és így nem cél további munkaerő alkalmazása (2016: 264.). A neoliberális boszorkányüldözés eredményeképpen olyan joganyag került elfogadásra, amely drasztikusan csökkentette a szakszervezetek képességét a szervezkedésre, a társadalmi érdekvédelem megszervezésére. Mindennek eredményeképpen óriási vagyonok kezdtek el koncentrálni az újdonsült és a munkások együttműködését látni sem akaró tőkések kezében, a társadalmi igazságtalanságok pedig elviselhetetlen méreteket kezdenek öltetni.

Utaltam már korábban is a neoliberális autokrácia és az államcentrikus populista autokráciák összefonódására. Ennek egyik példája az, ahogyan az autoriter neoliberalizmus itt jelzett munkaerőpiaci kivételes állapotát az Orbán-rendszer is intézményesítette.³⁹ A következőkben röviden összefoglalom azokat a 2010 utáni lépéseket, amelyek a rendszerváltás után a legkiszolgáltatottabb helyzetbe zárták be a magyar munkavállalókat. Így röviden utalok a társadalmi érdekegyeztetés szétverésére, a 98 százalékos különadóra, az új Munka Törvénykönyve piacbarát jellegére, valamint a sztrájk törvény módosítására és a rabszolgatörvényre.

³⁹ Részletesebb elemzéséhez lásd Antal, 2019a: 64–69. Itt csak a legfontosabb pontokra utalok.

2010 után az Orbán-rendszer azonnal rátámadt a társadalmi érdekegyeztetés intézményrendszerére; a munkavállalókat hátrányosan érintő jogszabályok gond nélkül mentek át a törvényhozáson. 2011. június 15-ével a kormányzat megszüntette a munkaadók, a munkavállalók és a kormányzat közötti háromoldalú érdekegyeztető fórumot, az Országos Érdekegyeztető Tanácsot (OÉT), amely az országos megállapodásokat kötötte.

A kormányzat 2010 júliusában elfogadta a 98 százalékos különadót, amit az állami forrásból származó, munkavégzésre irányuló jogviszony megszűnésével összefüggésben szerzett jövedelem kétmillió forint feletti része kapcsán kellett volna befizetni, de ezt az Alkotmánybíróság (AB) alkotmányellenesnek találta. Mindez politikai háborút eredményezett a kormányzat és az AB között, mire az alkotmányozó többség korlátozta az alkotmánybírók jogkörét; ezek a korlátozások az Alaptörvénybe is bekerültek. Érdeemes azt is megjegyezni, hogy ezen csökkentett jogkörök adta keretben az AB 2011-ben másodszor is kimondta a különadó kapcsán (annak visszamenőleges hatályára tekintettel) az alkotmányellenességet. A kormányzat továbbá bevezette a kormánytisztviselői jogviszony indokolás nélküli megszüntetését, amelyet az AB megint csak alkotmányellenesnek talált.

A kormányzat legfőbb fegyvere a munkavállalókkal szemben a Munka Törvénykönyve (Mt.) szabályainak és a sztrájkszabályok átalakítása. 2011 második felében óriási viták, tömegmegmozdulások kísérték az új Mt.-vel kapcsolatos eljárást. A parlament 2011. december 13-án elfogadta az új Mt.-t, amely 2012. július 1-jétől lépett hatályba. A viták során a kormányzat olyan javaslatokat tett, amely ellehetlenítette volna a szakszervezetek helyzetét, de végül „hiába” mentették meg a szakszervezeteket, az új Mt. jelentősen kiszolgáltatottabb helyzetbe taszította a munkavállalókat, mivel olyan liberalizációt hajtott végre, amely a munkáltatók érdekeit szolgálja, a védelmi jellegű alapuló munkajogi jogviszonyt pedig egyre inkább a polgári jog irányába tolta el. Mindennek

okaként a befektetők, munkaadók kedvezőbb helyzetbe hozását jelölte meg a kormányzat.

A munkaviszonyra vonatkozó szabályok mellett az Orbán-rendszer másik fő beavatkozási területe a sztrájkjog volt, amelynek rendkívüli szigorítása ugyancsak tovább fokozta a munkavállalók kiszolgáltatottságát. A sztrájk törvény 2010. decemberi módosítása értelmében feltételekhez kötötték a sztrájkjog gyakorlását azoknál a munkáltatóknál, amelyek a lakosságot alapvetően érintő tevékenységet végeznek: itt csak úgy gyakorolható a sztrájk, hogy az a még elégséges szolgáltatás – amelynek mértékét és feltételeit a törvény megállapíthatja – teljesítését ne gátolja. A sztrájk törvény módosítása szerint törvényi szabályozás hiányában a sztrájkot megelőző egyeztetés során kell a még elégséges szolgáltatás mértékéről és feltételeiről megállapodni; ebben az esetben a sztrájk akkor tartható meg, ha a felek a megállapodást megkötötték, vagy ennek meghíúsulása esetén bármelyikük kérelmére a közigazgatási és munkaügyi bíróság jogerős határozata megállapította a még elégséges szolgáltatás mértékét és feltételeit. Mindez alkalmas arra, hogy ellehetetlenítse a jogszerű sztrájkot a közszférában.

Az autoriter neoliberalizmus szempontjából különösen jelentős az Mt. azon módosítása, amelyet a parlament Gazdasági Bizottsága 2017. április 11-én *A munkaidő-szervezés egyes kérdéseiről* címmel terjesztett elő. A sajtóban „rabszolgatörvény” néven elhíresült javaslat lényege a munkaidőkeret tágítása – a korábbi két hónap, jelenlegi egy év helyett három évre, amennyiben erről a felek kollektív szerződésben is megállapodnak. A szabályozás hároméves időszakra – az autóipar ciklikusságait figyelembe véve – tette volna lehetővé a felhasznált és fel nem használt munkórak közötti „rugalmas” átrendezést. A jogalkotó mindezt azzal is megfejtette volna, hogy a megszakítás nélküli, a több műszakos vagy az idényjellegű tevékenység keretében foglalkoztatott munkavállaló számára a pihenőnapok a munkaidőkeretben oszthatók el egyenlőtlenül, azaz egyes hetekre akár nem is kell pihenőna-

pot beosztani. A közkeletű feltételezés szerint az egyértelműen a multinacionális vállalatoknak kedvező módosítást tulajdonképpen maguk az autógyárak „rendelték meg”. A törvényjavaslatot maga a Gazdasági Bizottság vonta vissza, a kormány azonban 2018 novemberében ismét elővette a munkavállalókat jelentős terhekkel sújtó kérdést, és a szakszervezetek tiltakozása, valamint az ellenzéki pártok parlamenti obstrukciója ellenére 250-ről 400 órára növelte a kivethető túlórák számát. A kormányzat immáron nyíltan vállalta, hogy a túlórakeret növelése a német nagyvállalatok érdekeit szolgálja.⁴⁰

⁴⁰ Szijjártó: A német multik örülnek, hogy mostantól többet lehet túlóráztatni a magyarokat. *Hvg.hu*, 2018. november 26. https://hvg.hu/kkv/20181126_Szijjarto_A_nemet_multik_orulnek_hogy_mostantol_tobbet_lehet_tuloraztatni_a_magyarokat. Utolsó letöltés 2019. május 27.

14. Az autoriter populizmus kivételes állapota

14.1 A prezidencializálódás és a kivételes állapot különbsége

Korántsem csak a neoliberális rendszereket jellemzi a kivételes állapot paradigmája, sőt a kortárs autoriter populista berendezkedésekben (Putyin Oroszországa, Erdoğan Törökországa és az Orbán-rendszer⁴¹) tetten érhető rendkívüli hatalomkoncentráció és hatalommegtartási képesség hátterében a kivételes állapotra alapozott politika áll. Vagyis nemcsak a totalitárius diktatúrát (Agamben, 1998: 148.), hanem a modern, a szakirodalomban többször hibridnek (Bozóki–Hegedűs, 2018) nevezett berendezkedéseket sem lehet igazán megérteni, ha nem vizsgáljuk kivételes állapoton alapuló viszonyait. Az autoriter populista vezetők előszeretettel állítanak elő olyan politikai helyzeteket, amelyek során – miközben a sokszor éppen általuk előállított társadalmi, gazdasági, politikai válságot (pl. a krími háború Putyin, a 2016-os katonai puccs Erdoğan, valamint a menekültválság Orbán esetében)⁴² menedzselik – saját nélkülözhetetlenségük bizonyítékát olvassák bele az eseményekbe, ezzel pedig eltérítik a demokratikus legiti-

⁴¹ A kivételes állapot eszközeivel egyben tartott Orbán-rendszer politikaelméleti alapjai (lásd Antal, 2017: 173–204.) hozzájárultak ahhoz, hogy a rendszer adaptálni tudja a kivételes állapoton alapuló kormányzás stratégiáit, továbbá az is megfigyelhető, hogy az Orbán-rendszer állami populista autokráciája kiegyezett a neoliberális autoriter rendszerekkel (Antal, 2019a), amely utóbbiaknak meghatározó összetevője a kivételes állapot.

⁴² Ezek közül a téma közelsége okán az Orbán-rendszer menekült- és bevándorlásellenes gyűlöletpolitikája által létrehozott kivételes állapotot elemzem a 14.3 alfejezetben.

máció útját az intézmények és a jogállami struktúrák felől saját személyük irányába.

Két dologtól érdemes elhatárolni a jobboldali autoriter populista rezsimeket: egyrészt egyáltalán nem a Harmadik Birodalom újjászületéseként értékelhetők; másrészt pedig esetükben nem a parlamentáris rendszerek (egyébként egyre inkább kibontakozó) prezidencializálódásával állunk szemben. Álláspontom szerint valódi természetükhöz éppen a kivételes állapot paradigmájának alkalmazásával kerülhetünk közelebb. A kortárs autoriter populista rendszerek tehát egyáltalán nem foghatók fel úgy, mint valamiféle új típusú prezidenciális rendszerek. Napjaink politikai rendszereiben általános tendenciaként van jelen a végrehajtó hatalom (túlzó) dominanciája, és az a jellegzetesség, hogy ez a dominancia egyetlen politikai vezetőben testesül meg; még annak ellenére is, ha nem társulnak hozzá számottevő közjogi változások az adott közjogi rendszerben (Poguntke–Webb, 2005: 1.). Első ránézésre akár úgy is gondolhatnánk, hogy az autoriter populista népvérek az új típusú prezidencializálódási folyamat úttörői, azonban a kivételes állapot alkalmazása megmutatja, hogy másról van szó. A prezidencializálódási folyamat fő összetevői: a végrehajtó hatalom feje nem felelős a törvényhozás előtt; a kormányfő a nép által választott; a végrehajtás feje felhatalmazott a kormányzásra, és ezért ő is viseli a politikai felelősséget (Poguntke–Webb 2005: 2–3.). Ezzel szemben a klasszikus parlamentáris rendszerekben a törvényhozás és a végrehajtás kapcsolata sokkal szorosabb, és a parlament erős elszámoltatási, felelősségi jogosítványokkal rendelkezik, és azokat érvényesíti is. Az elnöki rendszerekben a végrehajtás feje rendkívül erős végrehajtói jogosítványokat és erőforrásokat szerez meg, amely páratlan politikai autonómiát biztosít számára a törvényhozás egészével és persze a kormánytöbbséget biztosító frakciókkal/frakcióval szemben, ezért a végrehajtó hatalom vezére rendelkezik a politikai vezetéshez szükséges erőforrásokkal, vezetői autonómiával, a választási folyamat perszonalizálásának lehetőségeivel. Mindezek miatt Poguntke és Webb a

prezidencializálódást olyan fejlődési folyamatnak fogja fel, amely a kormánypárton(ok)on és a végrehajtó hatalmon belül fokozza a politikai vezetés hatalmi erőforrások feletti rendelkezését és autonómiáját, és elősegíti a politikai vezetést középpontba állító választási folyamatokat (2005: 4–5.). Vagyis a prezidencializálódás három fő aspektus tekintetében alakítja át a demokratikus hatalomgyakorlást: végrehajtói, pártpolitikai és választási értelemben. Nem szükséges ugyanakkor, hogy ezek a tendenciák közjogi változások formáját öltsek.

Önmagában a prezidencializálódás is számos veszéllyel jár együtt (elég csak a végrehajtói hatalom elszámoltathatatlanságára vagy a társadalmat szétfeszítő törésvonalak mélyítésére gondolni), ugyanakkor az autoriter populizmus kivételes állapotokra alapozott kormányzati stratégiája még jelentősebb kockázatokat hordoz, hiszen nem „csak” a demokratikus képviseleti eljárások és gyakorlat elferdítéséről van szó (hiszen egy prezidenciális rendszer a kimutatható hatalomkoncentráció ellenére is lehet demokratikus), hanem arról, hogy a demokratikus-jogállami keretek előbb valóban ideiglenesen, majd pedig tartósan felfüggesztésre kerülnek. Ezt egészíti ki az autoriter populista vezetők azon stratégiai törekvése, hogy a politikai változások közjogi erővel is bebetonozásra kerüljenek: mind az orosz, mind a török, mind pedig a magyar eset⁴³ azt mutatja, hogy a jobboldali autoriter populizmus megpróbálja intézményesíteni a 21. század alkotmányos diktatúráját.⁴⁴

Vladimir Putyin 2000 és 2008 között kitöltötte két elnöki ciklusát Oroszország élén, és mivel az orosz alkotmány⁴⁵ értelmében egy és ugyanazon személy kettőnél többször nem választható meg

⁴³ Alább mutatom be majd azt, hogy Orbán-rendszer a 2015-ös menekültválságtól hogyan alakított ki és állandósított Magyarországon egy kivételes állapotot és ennek keretében miként kezdte el letenni az alkotmányos diktatúra alapjait.

⁴⁴ Az alkotmányos diktatúra elméletére és kivételes állapottal való kapcsolataira lásd a *Második részt*.

⁴⁵ 81. cikk (3). bek., forrás: <http://www.constitution.ru/en/10003000-05.htm>. Utolsó letöltés 2019. május 27.

az Orosz Föderáció elnökévé, Putyin 2008-ban egyszerűen helyet cserélt a hozzá hűséges miniszterelnökkel, Dimitrij Medvegyevvel, és 2012-ig kormányfőként volt a végrehajtó hatalom tényleges feje az orosz elnöki rendszerben. 2008-ban módosították az orosz alkotmányt, és az elnöki ciklus hossza négy évről hat évre emelkedett. Ez is jelezte azt, hogy a visszatérő Putyin hatalma szinte beláthatatlan lehet majd, hiszen 2018-ban megkezdte negyedik elnöki (második miniszterelnöki) ciklusát, és nem állna tőle távol, hogy végleg kivetesse az alkotmányból a hatalomkorlátozó passzusokat. Figyelemre méltó, hogy Valerij Zorkin, aki 2003 óta az orosz alkotmánybíróság elnöke, azzal érvelt, hogy azok, akik az „alkotmány szellemiségére” hivatkozva kritizálták a 2008-as alkotmánymódosítást, magát a jogállamiságot veszélyeztetik, és egyébként is veszélyes az általános, nemzetek feletti demokratikus normákra hivatkozni. Ezzel lényegében az orosz alkotmány segítségével került meghosszabbításra a putyini kivételes és autoriter hatalom (Partlett, 2012).⁴⁶

A török példa még jobban megmutatja, hogy az autoriter populizmus és a prezidencializálódás élesen elválik egymástól, hiszen formálisan a török parlamentáris rendszer átalakult ugyan elnökivé, ugyanakkor a kivételes hatalom segítségével Erdoğan önmaga hatalmát kívánta bebetonozni. Erdoğan – aki 2003 és 2014 között töltötte be a miniszterelnöki pozíciót, majd 2014-től államfő lett – tulajdonképpen a végrehajtó hatalom fejeként kezd-

⁴⁶ A putyini modell nem maradt hatástalan a Szovjetunió egykori közép-ázsiai tagállamaiban sem. A kivételes hatalom különféle változatai Üzbegisztánban, Türkmenisztánban, Kazahsztánban és Tádzsikisztánban visszahatnak arra, hogy maga Putyin milyen stratégiával tartja magánál a hatalmat. Ezek közül kiemelkedik a kazah államfő, Nurszultan Nazarbajev, aki bár lemondott, egy 2010-es alkotmánymódosítással látszólagos visszavonulása után is magánál tartja a hatalmat. Németh András: Úgy maradnak országuk örökös urai, ahogyan Putyin is szeretne majd. *Hvg.hu*, 2019. április 27. https://hvg.hu/vilag/201917_kozepazsia_valtozoban_ellentetes_mozgasok_utodok_jonnek_mennek_maradnak. Utolsó letöltés 2019. május 27.

te el menedzselni saját elnöki rendszerének kiépítését.⁴⁷ Ennek közvetlen előzménye a tényleges kivételes állapot és megtorló intézkedések bevezetése volt 2016-ban arra reakcióként, hogy a fő riválisával, Fethullah Gülenel szimpatizáló erők puccsot kíséreltek meg ellene.⁴⁸ Azonnal szárnyra kaptak olyan találgatások, hogy maga Erdoğan is tudott a katonai puccsról,⁴⁹ és ha ez így van, akkor a török helyzet az egyik legjellemzőbb kortárs példája annak, hogy az autoriter populista vezető a kivételes kormányzás állandósításával építi ki hatalmi bázisát. Törökország 1946-ban tért át az egypártrendszerrel a többpárti berendezkedésre, és az 1982-től hatályos alkotmányát 2017-ig (az elnöki rendszerről szóló népszavazásig) tizenötször módosították népszavazással, harmincnégyszer pedig törvényhozási úton. A népszavazás eredményeképpen az egész alkotmányos struktúra átalakult, kiépült az Erdoğanra szabott elnöki rendszer.⁵⁰ Ebből is látható, hogy az autoriter populizmus kialakíthat, megerősíthet prezidenciális kereteket, de semmiképpen sem azonosítható a két tendencia. Erdoğan erős elnöki rendszert épített ki, amelyben a végrehajtó hatalom feje az államfő lett, ugyanakkor fennmaradt a miniszterelnöki pozíció, aki az államfő alá rendelődt. Az elnöki hatalom korántsem lett neutrális, hiszen törvényerejű rendeleteket alkothat társadalmi, politikai és gazdasági kérdésekben, és fel is

⁴⁷ A kivételes hatalom eszközeivel való politizálás annak fényében különösen szembevetendő Erdoğan esetében, hogy 2010-ben olyan alkotmánymódosítást megerősítő népszavazást pártolt, amelynek célja Törökország EU-csatlakozásának alkotmányos előkészítése.

⁴⁸ Kingsley, Patrick–Ghaith, Abdul-Ahad (2016): Military coup attempted in Turkey against Erdoğan government. *The Guardian*, 2016. július 15. <https://www.theguardian.com/world/2016/jul/15/turkey-coup-attempt-military-ankara-istanbul>. Utolsó letöltés 2019. május 27.

⁴⁹ Gultasli, Seluck–Rettman, Andrew (2019): Leaked document sheds light on Turkey's 'controlled coup'. *Euobserver*, 2019. március 11. <https://euobserver.com/foreign/144366>. Utolsó letöltés 2019. május 27.

⁵⁰ A konkrét változásokra lásd a Velencei Bizottság összevetését: European Commission for Democracy through Law, Venice Commission, 2017. február 6. [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-REF\(2017\)005-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-REF(2017)005-e). Utolsó letöltés 2019. május 27.

oszlathatja a parlamentet. A módosított alkotmány a korábbiakhoz képest sokkal részletesebben foglalkozik a különféle kivételes állapotokkal, és mindegyik esetben középponti figurává avatja az államfőt. Mindezek alapján joggal indultak el találgatások arról, hogy az új alkotmányos szabályozás következtében az is előfordulhat, hogy bár az alkotmány szerint kétszer töltheti be ugyanazon személy az elnöki pozíciót, de Erdoğan esetében 2018-ban ez újrakezdődött, és csak ekkor kezdte meg az első „új” elnöki ciklust: vagyis akár 2028-ig – és ha „utolsó” ciklusa alatt új választást írnak ki, akkor extrém esetben 2033-ig is – hatalomban maradhat (Tecimer, 2019).

Előttünk van tehát a „hagyományos” prezidenciális és az autoriter populista rendszerek közötti két legfontosabb különbség: egyrészt az, hogy az autoriter populizmus nem tekinthető demokratikus rendszernek, mert szándékosan függeszti fel a demokrácia jogállami kereteit; másrészt pedig az, hogy közjogi hátteret akar adni a kivételes állapotnak. Mindezek alapján joggal állíthatjuk – bármennyire is ellentmondásosnak tűnik –, hogy valójában nem a Harmadik Birodalom, hanem tulajdonképpen a kortárs autoriter populizmus tekinthető a schmitti kivételes állapot és alkotmányos diktatúra valódi megtestesülésének; hiszen a kivételes állapot nemcsak ideiglenes, és nemcsak folyamatosan meghosszabbítják, hanem az autoriter populista rendszerek fokozatosan alkotmányos diktatúrává válnak.⁵¹ Amint láttuk, Schmitt nem tudott beletörődni a weimari alkotmány ideiglenes felfüggesztésének „véglegességébe”, hiszen számára a kivételesség nem válhatott

⁵¹ Prozorov érdekes módon amellet érvel, hogy az 1920-as és 1930-as évek sztálini táborai inkább megfelelnek Schmitt kivételes állapotról szóló megközelítésének, mint a náci hatalomgyakorlás, ugyanis Sztálin rendszerében vált a kivétel főszabállyá. A náci táborok élete drasztikusan különbözött a társadalom többi szegmensétől, a korai sztálinizmus viszont az egész társadalmat rohanta le, nyomta el, és itt tűnt el a különbség a kivételes és normális között. Innen nem volt hová menekülni, mert tulajdonképpen az egész rendszer egyetlen táborrá vált, és a kivételességen kívül nem maradt semmi. Vagyis Agamben megközelítése a globális biopolitikáról sokkal inkább a Gulag univerzálissá válásával érthető meg (Prozorov, 2014: 106.).

főszabállyá, és álláspontja szerint a diktatúra „helyes” koncepciója addig meg sem valósítható, amíg azt „látens és időszakos” projektként fogjuk fel (Agamben, 2005: 58.). Vagyis Schmitt számára a jogrendszer működése bár a kivételes állapot rendszerén nyugszik, amiben a szuverén személye megnyilvánul, de azzal a céllal, hogy a főszabályt, a normát éppenséggel azzal valósítsa meg, hogy a norma hatályát ideiglenesen felfüggeszti. Amikor ez főszabállyá válik – ami a legfőbb szuverénnek és ezáltal az azt megtestesítő politikainak az autoritását biztosítja –, akkor működésképtelenné válik (Agamben, 2005: 58.). A Harmadik Birodalom tulajdonképpen a kivétel és a főszabály összekeveredésén nyugodott tehát, és Hitlernek ehhez a „kettős államhoz” való makacs ragaszkodása nem hozott létre új alkotmányos berendezkedést. Ezzel szemben az itt vizsgált, kortárs autoriter populista rendszerek a gyakorlatba ültetik át az alkotmányos diktatúra koncepcióját.

14.2 Hogyan változik meg a jog az autoriter populista rendszerben?⁵²

Míg korábban a háború jogilag szabályozott volt (a háború megindítására, valamint magára a lefolytatására vonatkozó szabályok révén), addig a posztmodern globális háború maga lett a szabályozó, jogilag és politikailag is (Hardt–Negri, 2004: 21.). Úgy vélem, hogy ugyanez igaz az autoriter populista rendszerek által alkotott jogra, amelyet sokkal inkább tekinthetünk jogszabályokba foglalt politikának [Schmitt (2002) után még inkább *politikainak*]. A schmitti politikafelfogásra épített repolitizálási igény az autoriter populista jog- és politikai rendszerek egyik alapvető fundamentuma. Ez a repolitizálási szándék behálózza a jogalkotás majd minden területét, különösen a közjogi témaköröket, a kormányzat

⁵² Az autoriter populista rendszerek – különösen az Orbán-rendszer – jogfelfogásához részletesen lásd Antal, 2019. Ezt az írást részleteiben ehhez az alfejezethez is felhasználtam.

számára legjelentősebb közpolitikai területeket, valamint megnyilvánul a politikai kommunikáció egészében. Ugyanakkor az ilyen rendszerekben a politikai közösség újrapolitizálása korántsem vonatkozik az egész politikai közösségre: sokkal inkább az a helyzet, hogy a kormánypártok saját választási győzelmeik kontextusában szemlélik a repolitizálás stratégiáját, ezen túl pedig az aktív politikai szféra depolitizálásában és demobilizálásában érdekeltek. Ezt a jelenséget nevezem a „politika privatizálásának”, ahol a politika nem csupán hegemon pozícióba kerül, de a politikát maguk a kormányzó erők kezdik el kisajátítani. Mindezt az Orbán-rendszer is jól illusztrálja, amikor a kormányzat bármilyen civil és/vagy társadalmi megmozdulás, kampány, projekt esetében rendszeresen azzal érvel, hogy az érintett szereplők „politikai tevékenységet” végeznek (gondoljunk a kitiltási botrány kapcsán az amerikai ügyvivőre, majd a Norvég Alapítvány-ügyben érintett civil szervezetekre, a netadós tüntetést szervező mozgalmakra, a pedagógusmegmozdulások vezető személyiségeire, a rendszeresen megszerveződő diákmegmozdulások szervezőire). Ennek komoly hatása van a jogrendszerre, hiszen a politika és abban a kormányzat hegemoniájához nélkülözhetetlen a jog primer – és minden szakmai és morális korlát nélküli – felhasználása politikai eszközrendszerként. Lényegében ez az alapja annak, hogy következik az autoriter politika jogrendszerbe olvasztása, vagyis létrejön a *Második* részben elemzett alkotmányos diktatúra.

A jog mint a politikai által uralt eszközrendszer és az ezzel való direkt politikai kormányzás (*rule by law*) paradigmája elsősorban az autoriter politikai rendszerekhez, legalábbis a „még nem vagy már nem demokráciákhoz” kötődik a szakirodalomban (Gingsburg–Moustafa, 2008; Li, 2015). Az autoriter populist rendszerek jogalkotása – az említett repolitizálási célkitűzések következtében – egyértelműen besorolható a *rule by law* kategóriája alá, amelyet a szakirodalomban egyre többször azonosítanak a „Leviatánnal”, azaz egy nem demokratikus kormányzat tevékeny-

ségével (Li, 2015),⁵³ amely a jog eszközként való felhasználásával próbálja meg elérni funkcionális célkitűzéseit, kielégíteni a nemzetközi jogi és politikai elvárásokat. Magyarország esetében az is különösen figyelemreméltó, hogy hazánk egy olyan rendszerből érkezett a 2010 után megváltozott körülmények közé, amely egy rendszerváltás után kiépült liberális demokrácia volt (annak minden hiányosságával és túlműködésével), és ahol a joguralom (*rule of law*) – messze nem problémamentesen, de – érvényesült. 2010 után a parlamenti és államigazgatási jogalkotásban, valamint az ezeket teljesen uraló kormányzati politikában a joguralom helyébe a politikai szándék jogszabályokba öntésének programja lép. A *rule by law* rendszerekben mindennek több célja van: a társadalom és a politikai ellenfelek feletti ellenőrzés megalapozása, a rendszer jogi – és azon keresztül politikai – legitimitásának megerősítése, az állami bürokrácia lojalitásának és hatékonyságának megerősítése, a gazdaságpolitikai célok előtérbe állítása (Gingsburg–Moustafa, 2008). Maga Agamben is utal arra, hogy a kivételes állapot körülményei között a jog normatív ereje büntetlenül megszüntethető (2005: 87.)

14.3 A menekültválság mint biopolitikai fegyver⁵⁴

Az autoriter neoliberalizmus és az autoriter populizmus is erősen támaszkodik a kivételes kormányzásra, ebben pedig közös pont

⁵³ Érdekeség, hogy a Hobbes (1970) Leviatánjának analógiája többféleképpen is kapcsolódik a kivételes állapothoz. Egyrészt az itt említett keretben, amelyben egyértelműen negatív formában, antidemokratikus „szörnyállamként” kerül meghatározásra, amelyben a joguralom helyett a politika uralma érvényesül. Az *Epilógus*ban visszatérek a Leviatán kapcsolatára a kivételes állapottal, és látni fogjuk, ahogyan erre a klíma- és ökológiai válság kapcsán Joel Wainwright és Geoff Mann (2018) elemzése – Hobbes eredeti megközelítéséhez visszatérve – rámutat majd, a Leviatán korántsem csak a zsarnoki hatalom analógiája lehet.

⁵⁴ Ez az esettanulmány az *Orbán bárkája. Az autoriter állam és a kapitalizmus szövetsége* című könyvemben közölt elemzés (2019a: 80–92.) bővített és módosított változata.

a rasszista politika, amely autoriter populista rezsimekben állami rasszizmusként jelenik meg. Az alábbiakban azt a folyamatot mutatom be, ahogyan az Orbán-rendszer a kivételes kormányzás eszközeivel egyre közelebb került az alkotmányos diktatúra megvalósításához. Ebből az is következik tehát, hogy a menekültválság kapcsán az Orbán-rendszer előbb elkezdte alkalmazni a kivételes kormányzás eszközeit, majd pedig a válság tényleges megszűnése után is fenntartotta a válságtudatot és a bevezetett rendkívüli kereteket. Ahogyan arra Agamben is rámutat, ez nem más, mint a kivételes kormányzás állandósítása. Magam tanulmányban és véleménycikkben is érveltem amellett, hogy amit az Orbán-rendszer a menekültekkel (és az egyéb identitáspolitikai küzdelmek során) csinál, nem írható le a megszokott reálpolitikai keretrendszerben, mivel a féktelen gyűlölet felelőtlen ráeresztése a társadalomra, és a menekültek, illetve más társadalmi csoportok dehumanizálása sohasem látott következményekkel jár majd. Nagy Zsófia is Agamben elméletének segítségével vizsgálta az Orbán-rendszer 2015-től kifejtett politikáját, amely fő célja az, hogy „a menedékkérőket politikai, cselekvőképes individuumokból a »puszta élet« állapotába redukálja. Ennek a folyamatnak Agamben terminológiájával élve egyenes következménye a *homo sacer* megjelenése: azé a figuráé, akivel szemben végrehajtott erőszaknak semmilyen következménye nincs” (2016: 32.). Ami mindezt különösen szörnyűvé teszi, az az, hogy az Orbán-rendszer állami erőszakkal lépett fel a menekültek ellen, és létrehozott egy olyan gyűlöletpolitikai keretrendszert, amely „önműködővé” vált, hiszen a magyar társadalom sohasem látott mértékben fordult az „idegenek” ellen, és kezdett mindenkitől rettegni.

2015-ben érte el Magyarországot a menekültválság (ebben az évben 390 ezren lépték át a szerb–magyar, illetve horvát–magyar határt, közülük 177 ezer főt regisztráltak menedékkérőként). Az év elejétől kibontakozó menekült- és bevándorlásellenes kampány főbb elemein keresztül mutatom be azt, hogy hogyan működik Magyarországon az állami rasszizmus és a kivételes állapot poli-

tikája. A jobboldali populista gyűlöletkampány egyik legfőbb és legbrutálisabb eleme a megkonstruált ellenség „felmutatása” volt, amely egy olyan gyűlöletkampány felpörgetésének csúcán érte el a magyar társadalmat, amely demoralizálta és paranoiddá tette az embereket. A társadalom már „szinte várta”, hogy megjelenjen az „ellenség”: 2015. szeptember 1. és 5. között menekültek ezrei torlódtak fel a budapesti Keleti pályaudvarnál. A magyar kormányzat (amely kezdettől fogva nemcsak politikai szinten érvelt, hanem bevonta és átprogramozta az egész magyar államapparátust a menekültek és bevándorlók elleni háborúra) álságos érvelése szerint az EU-szabályoknak (új dublini rendelet vagy Dublin III)⁵⁵ próbált érvényt szerezni, valójában azonban az embertömeg szándékos ott-tartásával kívánták demonstrálni a médiában, hogy Európa és Magyarország milyen veszélyekkel néz szembe. Az emberek (a félreérthető német nyilatkozatok következtében) tömegesen Németországba indultak volna, hogy menedéjközi kérelmüket ott adják be, ennek biztosítása helyett négy napig több ezren táboroztak Budapest szívében. A magyar kormányzat tehát a tömeg biopolitikai demonstrációjával indította meg a napjainkig tartó gyűlöletkampányt, azonban ennek szándékolt és kierőszakolt jellege már 2015 szeptemberében nyilvánvalóvá válhatott, hiszen a magyar hatóságok az EU-s szabályokkal ellentétben nem regisztrálták a feltartóztatott embereket, és az Ausztria felé az autópályán gyalog elinduló külföldieket utóbb buszokkal szállították a nyugati határhoz. Mindemellett a Keleti pályaudvarnál a kormányzat teljesen elfogadhatatlan, antihumánus körülményeket teremtett, nagyjából olyanokat, amilyeneket a déli határokon később „elrettentő” céllal általánossá tett.

⁵⁵ Az Európai Parlament és a Tanács 604/2013/EU rendelete (2013. június 26.) egy harmadik országbeli állampolgár vagy egy hontalan személy által a tagállamok egyikében benyújtott nemzetközi védelem iránti kérelem megvizsgálásáért felelős tagállam meghatározására vonatkozó feltételek és eljárási szabályok megállapításáról. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=CELEX%3A32013R0604>. Utolsó letöltés 2019. május 27.

A kormányzat már a Keleti pályaudvaron történt brutális események előtt, tulajdonképpen 2015 elejétől uralni akarta a diszkurzív vitákat azzal, konzekvensen ignorálta a „menekült” kifejezést, kifejezve ezzel, hogy humanitárius szempontok nem játszhatnak szerepet a válság kialakulásában. Ehelyett a pejoratív, megbélyegző kontextusban használt „migráns”, „gazdasági bevándorló” kifejezések uralták a kormányzati kommunikációt. Mindezekből következik, hogy a kormányzat következetesen tagadta, illetve nem foglalkozott a menekültválság mögötti humanitárius, ökológiai katasztrófákkal (elsősorban a klímaváltozással).

Az első, széles nyilvánosságot elérő kampányelem az ún. „bevándorlásról és a terrorizmusról szóló nemzeti konzultáció” megindítása volt, 2015 júniusától. Ezzel párhuzamosan – mintegy ráerősítve és irányítva a nemzeti konzultációt – a menekült- és bevándorlásellenes kampány igen komoly nyomot hagyott a médiában, a köztereken és a nyilvánosság minden egyes színterén, amelyet elárasztottak a gyűlöletkeltő üzenetek, 2015 júniusától több hullámban, kiszolgálva a kampány éppen aktuális fázisait.⁵⁶ Már a 2015-ös, kb. egymilliárd forintba kerülő nemzeti konzultáció címéből és a tizenkét kérdés megfogalmazásából, belső arányaiból⁵⁷ is nyilvánvalóvá válhat, hogy az Orbán-rendszer elsődleges célja az volt, hogy a lehető legnagyobb politikai tőkét termelje

⁵⁶ A Keleti pályaudvaron törtéteknek a következő üzenetek „ágyaztak meg”: „Ha Magyarországra jössz, nem veheted el a magyarok munkáját!”, „Ha Magyarországra jössz, tiszteletben kell tartanod a kultúránkat!”, „Ha Magyarországra jössz, tiszteletben kell tartanod a törvényeinket!”. Önmagában az üzenetek tartalmából és a magyar nyelvű megfogalmazásból is látszik, hogy a kormányzat kizárólagos célja a belpolitikai gyűlöletkeltés volt.

⁵⁷ A tizenkét kérdés közül három direkt kapcsolatot teremt bevándorlás és terrorizmus között: „Nagy a terrorfenyegetettség?”, „Lehet-e terrorcselekmény Magyarországon?”, „Összefügg a bevándorlás a terrorizmussal?” <http://static.fidesz.hu/newsite/documents-file/015/1429883049-nemzetikonzultaciobevandorlas2015.pdf>. Utolsó letöltés 2019. május 27. A kérdésekre beérkezett válaszok arányaira lásd Herczeg Márk (2015): Ez lett a nagy, 1 milliárd forintos, bevándorlók ellen hergelő nemzeti konzultáció eredménye. *444.hu*, 2015. július 27. <https://444.hu/2015/07/27/ez-lett-a-nagy-milliardos-bevandorlok-ellen-hergelo-nemzeti-konzultacio-eredmenye>. Utolsó letöltés 2019. május 27.

ki a rasszista és xenofób hangulatkeltés révén a menekültválságból, és ezért minden morális megfontoláson túllépve „hazudták keresztül magukat az igazsághoz”: ennek legbrutálisabb, rövid távú stratégiája a menekültek és bevándorlók megjelenésének primer összeforrasztása volt a terrorizmussal. A nyílt idegengyűlölő üzenetek mellett a szociális populizmus (a bevándorlók veszik el a munkalehetőséget a magyaroktól, a magyar állam inkább a magyar családokról gondoskodik és ne a menekültekről) és a kulturális nacionalizmus (nemcsak a testi, hanem a kultúránk épségét is meg kell védeni a bevándorlóktól) elegyének tekinthető ez a több elemből álló kampány, amelynek kicsúcsosodása a Keleti pályaudvar volt.

Időközben elkezdődött a média- és politikai kampánytérben folyó gyűlöletkeltő propaganda fizikai bebetonozása is: a kormány 2015. június 17-én döntött arról, hogy körülbelül 175 km hosszúságban 4 méter magas „határőrizeti célú ideiglenes kerítést” emel a magyar–szerb határon.⁵⁸ A munkálatok 2015. július 13-án kezdődtek el, az első szakasz építése augusztus 29-re befejeződött. Fontos jelzés volt a gyűlöletpropaganda kormányon belüli vállalhatatlanságát tekintve, hogy szeptember 7-én lemondott Hende Csaba honvédelmi miniszter; utóda, Simicskó István a kerítés felépítését nevezte legfontosabb feladatának. A folytatásban szeptember 15-én Szijjártó Péter külgazdasági és külügyminiszter bejelentette, hogy a magyar–román határon felállítandó kerítés megépítésének előkészítéséről döntött a kormány, szeptember 18-án pedig Orbán Viktor jelentette be a magyar–horvát határon építendő kerítés tervét. A kerítés az orbáni menekültellenes gyűlöletpolitika fő szimbólumává vált. 2015. szeptember 16-án a régi röszkei határátkelőnél több száz ember csapott össze a magyar rendőrökkel, s többen súlyosan meg is sérültek. Ez volt a

⁵⁸ 401/2015. (VI. 17.) számú kormányhatározat, <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A15H1401.KOR&getdoc=1>. Utolsó letöltés 2019. május 27. A kerítés megépítésnek részletei elérhetők: https://hu.wikipedia.org/wiki/Déli_határ_zár_Magyarországon. Utolsó letöltés 2019. május 27.

kerítés történetének egyik legbrutálisabb esete. A zavargás fel-tételezett szervezőjét, Ahmed Hamedet elfogták, és megvádol-ták „terrorcselekmény elkövetésének megalapozott gyanújával”. A férfival szemben évekig tartó eljárás indult – hiszen a bevándorlás és a terrorfenyegetettség összekapcsolásával kampányoló Orbán-rendszernek „szüksége volt” egy felmutatható bűnösre, akire kivetíthető minden felébresztett társadalmi düh és frusztráció. A 2016 november 30-án kihirdetett elsőfokú ítélet szerint Hamed bűnös, ezért tíz év fegyházbüntetést kapott. Az ügyet a másodfokon tárgyaló Szegedi Ítéltőábra 2017. június 15-én az elsőfokú ítéletet semmissé tette, és új eljárás indítását rendelte el. Végül 2018. szeptember 20-án a Szegedi Ítéltőábra a megismételt másodfokú eljárásban jogerősen öt év börtönbüntetésre ítélte a vádlottat: a bíróság elfogadta az érvelést, hogy a Hamed által elkövetett terrorcselekmény abban áll, hogy erőszakkal, köveket dobálva arra próbálta rávenni a rendőröket, hogy a határ szerb oldalán feltorlódott tömeget engedjék be Magyarországba.⁵⁹

De ez még mindig nem a legszörnyűbb eljárás, amit az Orbán-rendszer a magyar állam erőszakszerveit felhasználva művel a déli határon: a kormányzat tranzitzőnákat állított fel, amelyek egyfajta senki földjeként érvényesülnek, és szándékosan a lehető legkevesebb menekülő, bevándorló ügyét indítják el. 2017-ben pedig kiderült az is, hogy a tranzitzőnákban embertelen körülmények uralkodnak, a magyar hatóságok szándékosan éheztetik az oda kerülőket, akár nőket és gyermekeket is, nyilván azzal a szándékkal, hogy a kegyetlen bánásmód visszatartja a menekülőket a magyarországi útvonaltól.⁶⁰ A menedékkérőkkel szemben lényegében fizikai és pszichológiai hadviselést folytatnak a magyar hatóságok, amelyek szerint azon személyeknek, akiknek a

⁵⁹ A részletes történet elérhető: https://hu.wikipedia.org/wiki/Röszkei_zavargas. Utolsó letöltés 2019. május 27.

⁶⁰ Földes András (2017): Valójában börtön a tranzitzőna, ahol a terhes nőket is bilincsbe verik. *Index*, 2017. június 12. https://index.hu/belfold/2017/06/12/tranzitzona_roszke_tompa_borton_menekultek_terhes_no_hatosagi_tulkapas_gyerekek/. Utolsó letöltés 2019. május 27.

menedékkérelmét elutasították, és már idegenrendészeti eljárás folyik ellenük, nem kötelesek ellátást biztosítani.⁶¹ Az ENSZ menekültügyi főbiztosa, Fillippo Grandi pedig azt nyilatkozta, hogy a tranzitciónak inkább afféle börtönök.⁶²

A déli határnál lezajlott összecsapásokat követően a kormányzat meg akarta teremteni az általa keltett morális pánik legbiztosabb alapját, ezért a menedékjogról szóló 2007. évi LXXX. törvényben (a 2015. évi CXL. törvénnyel, 2015. szeptember 15-től bevezetve) kialakított egy új, kivételes állapotra vonatkozó tényállást, a „tömeges bevándorlás okozta válsághelyzetet” (80/A–K. §§).⁶³ Az új válsághelyzet felett teljes mértékben a végrehajtó hatalom rendelkezik, hiszen azt az országos rendőrfőkapitány és a menekültügyi hatóság vezetője kezdeményezésére, a miniszter javaslatára a kormány rendeletben rendelheti el Magyarország egész, illetve valamely meghatározott területére. Ezek alapján vezette be a kormány Bács-Kiskun és Csongrád megyékre a tömeges bevándorlás okozta válsághelyzetet 2015. szeptember 15-én a 269/2015. (IX. 15.) Korm. rendelettel. Ezzel lényegében békeidőben és rendkívüli jogrend bevezetésére ténylegesen okot adó körülmények nélkül

⁶¹ Hadházy: Olyan jól sikerült a hecckampány, hogy már a menekültek éhezhetése is belefér. *Hvg.hu*, 2018. augusztus 23. https://hvg.hu/itthon/20180823_Hadhazy_Olyan_jol_sikerult_a_hecckampany_hogy_mar_a_menekultek_ehezhetese_is_belefer. Utolsó letöltés 2019. május 27.

⁶² ENSZ-főbiztos: Inkább börtönnek kellene hívni a magyar tranzitciónakat. *Hvg.hu*, 2017. szeptember 12. https://hvg.hu/itthon/20170912_ensz_fobiztos_Inkabb_bortonnek_kelleni_hivni_a_magyar_tranzitzonakat. Utolsó letöltés 2019. május 27.

⁶³ Az elrendelés lehetősége meglehetősen tág, hiszen a mennyiségi kritériumokon túl (a Magyarországra érkező menedékjogi védelmet kérők vagy a tranzitciónában tartózkodók különböző időtartamok alatti számához köti a törvény) lehetőség van az új válsághelyzet bevezetésére minden olyan „migrációs helyzettel összefüggő körülmény” esetén, amely a schengeni „külső határ szerinti magyarországi határvonal védelmét közvetlenül veszélyezteti”, vagy a schengeni „külső határ szerinti határvonaltól, illetve a határjeltől számított 60 méteres sávja, illetve valamely magyarországi település közbiztonságát, közrendjét vagy a közegészségügyet közvetlenül veszélyezteti” [80/A. § (1) bek.]. Mindezek alapján és a válsághelyzetek későbbi korlátlan meghosszabbításai kapcsán joggal állíthatjuk azt, hogy a kormányzat gyakorlatilag bármikor élhet a kivételes állapotnak ezzel az eszközeivel.

vezetett be kivételes állapotot a kormány, amellyel minden cselekvési lehetőséget önmaga kezébe helyezett, és minden kontrollt kikapcsolt. Amikor a kivételes jogrend hatálya lejárt volna, a kormányzat még durvább lépésre szánta el magát, a 41/2016. (III. 9.) Korm. rendelettel „országos válsághelyzetet” hirdetett ki 2016. március 9-én a menedékjogi törvény 80/A. § (1) bekezdés c) pontja alapján, további jogkorlátozó rendőrségi jogosítványok engedélyezésével. Ezután bekövetkezett az országos kivételes állapot folyamatos meghosszabbítása (a kézirat lezárásáig öt alkalommal), ezzel állandóvá vált az agambeni kivételes kormányzás gyakorlata: (1) 2016. szeptember 5-én a kormány 2017. március 8-ig meghosszabbította az egész ország területére érvényes válsághelyzetet a 272/2016. (IX. 5.) Korm. rendelettel; (2) 2017. augusztus 31-én 2018. március 7-ig [247/2017. (VIII. 31.) Korm. rendelet]; (3) 2018. február 16-án 2018. szeptember 7-ig [21/2018. (II. 16.) Korm. rendelet]; (4) 2018. szeptember 3-án 2019. március 7-ig [159/2019. (IX. 3.) Korm. rendelet]; (5) 2019. február 22-én 2019. szeptember 7-ig [20/2019. (II. 22.) Korm. rendelet]. Azt, hogy az Orbán-rendszert a gyűlölet- és biopolitikai, illetve a 2018-as országos és 2019-es európai parlamenti választással kapcsolatos politikai célkitűzések vezérlik, az is alátámasztja, hogy minimum az országos válsághelyzet harmadik meghosszabbításakor nem álltak fenn azok a törvényi követelmények, amelyeket maga a kormány határozott meg. Az Orbán-rendszer mindezzel olyat tett, amelyet a rendszerváltás után egyetlen kormányzat sem: tisztán biopolitikai megfontolások alapján, saját gyűlöletpropagandájának közjogi megtámogatására alkalmazta a normál jogrend felfüggesztését, és vezette be a mind a mai napig tartó kivételes állapotot.

A menekült- és bevándorlásellenes gyűlöletpolitika eddigi irányai mellé felzárkózott tehát a kormányzat azon terve, hogy kiépíti a kivételes jogrend közjogi hátterét, azt is mondhatnánk, az alkotmányos diktatúrát. A 2016-os őszi népszavazás és az előbb említett lokális, majd pedig országos válsághelyzet egyfajta gyakorlati előkészítései voltak az Alaptörvény hatodik módosítá-

sának (2016. június 14.).⁶⁴ A parlament elfogadta az új kivételes jogrendtípus (terrorveszélyhelyzet) alkotmányos erőre emelését (aminek jelentőségével a következő pontban foglalkozom részletesen). Ez tehát azt jelentette, hogy immáron közjogi erővel mondta ki azt az Orbán-rendszer, hogy közvetlen kapcsolat van a bevándorlás és a terrorizmus között. A terrorveszélyhelyzet a következőképp került meghatározásra: az Országgyűlés a kormány kezdeményezésére terrortámadás jelentős és közvetlen veszélye vagy terrortámadás esetén meghatározott időre kihirdeti a terrorveszélyhelyzetet, ezzel egyidejűleg felhatalmazza a kormányt a sarkalatos törvényben meghatározott rendkívüli intézkedések bevezetésére. Vagyis a kormányzat lett az új kivételes jogrendben a legfőbb hatalom birtokosa.

A gyűlöletkampány új irányba fordult azzal, hogy az Orbán-kormány immáron nemcsak bel-, hanem európai politikai célkitűzéseinek is elkezdte felhasználni a menekültellenességet. Válaszreakcióként az EU kvóta- és menekültpolitika átalakítását célzó elképzeléseire,⁶⁵ Orbán Viktor 2016. február 24-én bejelentette, hogy kormánya népszavazást kezdeményez az Európai Bizottság által javasolt betelepítési kvóta ellen. A kormányzat a következő kérdést nyújtotta be a Nemzeti Választási Bizottságnak: „Akarja-e, hogy az Európai Unió az Országgyűlés hozzájárulása nélkül is előírhasa nem magyar állampolgárok Magyarországra történő kötelező betelepítését?” A parlamenti elrendelést követően Áder

⁶⁴ Elérhető: http://njt.hu/cgi_bin/njt_doc.cgi?docid=195912.322970. Utolsó letöltés 2019. május 27.

⁶⁵ 2015. szeptember 22-én az EU belügyminisztereinek tanácsa minősített többséggel elfogadta az Európai Bizottság által korábban elfogadott javaslatait 120 ezer menekült Görögországból és Olaszországból való uniós áthelyezéséről, amelynek keretében Magyarországra 1294 főt delegáltak. Továbbá 2016. május 4-én az Európai Bizottság új menekültügyi rendszer bevezetését javasolta, amely automatikusan meghatározza, hogy a menedékkérőket milyen esetben lehet áthelyezni más uniós országokba. A javaslat szerint ha egy ország úgy dönt, hogy nem fogad be embereket, akkor 250 ezer euró (kb. 75 millió Ft) szolidaritási hozzájárulást kellene fizetnie minden be nem fogadott menedékkérő után azon tagállam felé, amely az illető személyt helyette befogadja.

János 2016. október 2-ára tűzte ki a népszavazást. A népszavazási plakátkampány minden eddiginél durvábban sugallt összefüggést a bevándorlás és a terrorizmus, valamint erőszak között (közjogi szempontból pedig mindezt a tárgyalt hatodik Alaptörvény-módosítás legitimálta). A következő mondatok a legfigyelemreméltóbbak: „A bevándorlási válság kezdete óta Európában több mint 300-an haltak meg terrortámadásban.” „A bevándorlási válság kezdete óta ugrásszerűen emelkedik a nők elleni zaklatások száma Európában.” „A párizsi merényletet bevándorlók követték el.” A népszavazás végül érvénytelen lett (a részvételi arány 44,08 százalék volt, a leadott szavazatok száma 3 643 055), ugyanakkor elsőprő többségbe kerültek a nemmel szavazók (98,36%, azaz 3 362 224 szavazat). Mindebből óriási legitimációs felhatalmazást olvasott ki a kormányzat a belpolitikai és az európai szinten egyaránt, ugyanakkor 2018-ban napvilágra került a szám, hogy a népszavazást követő évben, azaz 2017-ben Magyarország lényegében annyi menekültet fogadott be (1300 fő), amely keretszám a népszavazással támadott uniós megállapodásokból következett.⁶⁶

A propaganda által létrehozott gyűlöletgépezet következő fázisa teljes sebességgel „csak” a 2018-as választások után pörgött fel, ebben a menekültválságnak, illetve a menekültek és bevándorlók elleni gyűlöletkeltésnek mint keretnek komoly szerepe volt, de a kormányzat egyszerre kódolta át az ellenségképző üzeneteit bel- és külpolitikai szinten, s így lett immáron a legfőbb célpont a „bevándorlást támogató civil szervezetek”, az ellenzék egy része, illetve a menekültválság mint globális összeesküvés „háttérben meghúzódó és azt finanszírozó” Soros György. Ezért lett a gyűlöletkeltő propaganda következő fázisának szervező elve „Brüsszel és Soros megállítása”, amely tulajdonképpen a 2018-as választási kampány és a 2019-es európai parlamenti választási kampány legfőbb ideológiai-stratégiai üzenete volt.

⁶⁶ Altusz: Magyarországon bevett dolog muszlim megszállást emlegetni. *Hvg.hu*, 2018. január 11. https://hvg.hu/itthon/20180111_altusz_kristof_times_of_malta. Utolsó letöltés 2019. május 27.

A parlamenti választás megnyerése után alkalmazott jogalkotási fegyverek élesítését 2017-ben két nemzeti konzultáció is megelőzte és megalapozta. 2017 áprilisában a kormányzat „Állítsuk meg Brüsszelt!” címmel indított konzultációt. A hat kérdés és a rájuk adható válaszok – a nemzeti konzultáció „hagyományainak” megfelelően – manipulatíván kerültek összeállításra: amellet, hogy a kormányzat tovább mélyítette az emberek tudatában a bevándorlás és a terrorizmus közötti kapcsolatot és a Brüsszel-gyűlöletet, egyúttal elő is irányozta a következő hónapok civilelles politikáját (az alább tárgyalandó civil regisztráció is megjelent a kérdések között).⁶⁷ A kormányzat tájékoztatása szerint 1 millió 680 ezer ember küldte vissza a kérdőíveket.⁶⁸ Ezt a propagandát fejelte meg 2017 októberében a „Soros-tervről” szóló újabb konzultáció: a kormányzat – Soros György *A nyílt társadalom avagy a globális kapitalizmus megreformálása* című könyvére és a menekültválság kezelése kapcsán írt publicisztikáira alapozva – egy komplex összeesküvés keretrendszer hozott létre: ez a „Soros-terv”. Lényege, a kormányzat szerint, az európai nemzetállamok politikai hatalmának megdöntése és a keresztény Európa megtörése, ezzel szemben az Orbán-kormány egyfajta civilizációs és honvédő háborút vív (az érvelés nagyon hasonlít ahhoz, ahogyan Bush a „terror elleni háborút” és Guantánamót legitimálta). Úgy vélem, hogy ez a 2018-as választási kampány hangsúlyait közvetlenül megalapozó konzultáció fordulópontot jelentett a gyűlöletpolitika tematizálásában, mivel a Stop Soros-konzultáció pontjai a korábbi konzultációk manipulációira is rákontráztak. Nem pusztán szándékosan a kormányzat által készített gyűlöletpolitikai

⁶⁷ Domschitz Mátyás (2017): Megint üzenhet Brüsszelnek: itt a legújabb nemzeti konzultáció. *Index*, 2017. március 31. https://index.hu/belfold/2017/03/31/igy_nez_ki_a_legujabb_nemzeti_konzultacio/. Utolsó letöltés 2019. május 27. A konzultáció elérhető itt: <https://nemzetikonzultacio.kormany.hu/>. Utolsó letöltés 2019. május 27.

⁶⁸ 1 millió 680 ezren töltötték ki a nemzeti konzultációt. *24.hu*, 2017. május 31. <https://24.hu/belfold/2017/05/31/1-millio-680-ezren-toltottek-ki-a-nemzeti-konzultaciot/>. Utolsó letöltés 2019. május 27.

keretbe ágyazták Soros György személyét, de a gyűlölet tárgyát minden eddiginél kézzelfoghatóbb módon és az országot lefedő kampány keretében meg is személyesítették.⁶⁹ Ahmed Hamed ügye állítható mindezzel párba, ahol arcot kapott a „migráns”, itt pedig az őt „Európába hozó” politikai erő lett a főszereplő. A kormányzat eltérő információkat adott arról, hányan küldték vissza a konzultációs kérdőívet, végül Rogán Antal, a Miniszterelnöki Kabinetiroda vezetője 2017. december 11-én jelentette be, hogy december 5-ig 2 millió 171 500 nemzeti konzultációs kérdőív érkezett be postán, és így az elektronikus válaszokkal együtt közel 2,3 millió ember mondott véleményt. Rogán – lényegében előre vetítve, hogy mi várható a kampányban és a választás lehetséges megnyerése után – hangsúlyozta, hogy a konzultáció eredménye arra kötelezi a kormányt, hogy olyan határozott intézkedéseket fogantosszon, amelyekkel a „Soros-terv” végrehajtása megakadályozható Magyarországon és az EU területén is.⁷⁰

A 2018-as kampányt és a választás utáni lépéseket a kormányzat nemcsak konzultációkkal, hanem jogalkotással is előkészítette: ezt nevezhetjük az ún. „Stop Soros”-törvénycsomagnak, s amint láthattuk, ehhez a kormányzat a vélt felhatalmazást és legitimációt a „Soros-tervről” szóló nemzeti konzultációhoz kötötte. Ennek megelőző lépése az volt, hogy a kormányzat 2017. június 13-án elfogadtatta a külföldről támogatott szervezetek átláthatóságáról szóló 2017. évi LXXVI. törvényt.⁷¹ A jogszabály preambulumá kifejt, hogy milyen indokok vezették a jogalkotót: „felismerve,

⁶⁹ 2. pont: „Soros György brüsszeli vezetőikkel együtt azt is el akarja érni, hogy az EU tagállamai, így Magyarország is, bontsák le a határvédelmi kerítéseket, és nyissák meg a határokat a bevándorlók előtt.”; 5. pont: „Soros György azt is el akarja érni, hogy a migránsok enyhébb büntetést kapjanak az általuk elkövetett bűncselekményekért.”

⁷⁰ A kabinetiroda intézkedéseket dolgoz ki a Soros-terv megakadályozása érdekében. *Kormány.hu*, 2017. december 11. <http://www.kormany.hu/hu/miniszterelnoki-kabinetiroda/hirek/a-kabinetiroda-intezkedeseket-dolgoz-ki-a-soros-terv-megakadalyozasa-erdekeben>. Utolsó letöltés 2019. május 27.

⁷¹ Forrás: http://njt.hu/cgi_bin/njt_doc.cgi?docid=202598.340055. Utolsó letöltés 2019. május 27.

hogy az egyesülési jog alapján létrejött szervezeteknek ismeretlen külföldi forrásból juttatott támogatások alkalmasak lehetnek arra, hogy külföldi érdekcsoportok e szervezetek társadalmi befolyásán keresztül saját érdekeiket, nem pedig közösségi célokat érvényesíthessenek Magyarország politikai és társadalmi életében, továbbá figyelemmel arra, hogy ez veszélyeztetheti az ország politikai, gazdasági érdekeit, a törvényes intézmények befolyásmentes működését.” Rövidesen fel is került a Civil Információs Portálra egy lista a külföldről támogatott civil szervezetekről.⁷² Ezt követően 2018 januárjában jelent meg a kormányzat tervezete a „Stop Soros”-törvénycsomagra vonatkozóan.⁷³ Ennek fő elemei: „a tömeges migrációt propagáló, külföldről támogatott szervezetek” regisztrációja és a tevékenységükről való nyilvános számadás; ezen szervezeteknek illetéket kell fizetniük, amely bevételt az állam határvédelemre fordítja; a bevándorlást szervező személyek távol tartása és kitiltása. A tervezet ekkor még jogilag ugyan kidolgozatlan volt, de ez nem is számított, hiszen a politikai és a nyilvánosságra gyakorolt hatás volt a döntő. 2018. február 13-án a parlament elé került három törvényjavaslat (az idegenrendészeti távoltartásról, a bevándorlási finanszírozási illetékről, valamint a migrációt támogató szervezetek működésének engedélyezéséről), amelyek a korábbi tervezetnél is szigorúbbak voltak a civil társadalom irányában: nagyon tágran határozta meg a „migrációt segítő” szervezetek körét: ha egy szervezet engedély nélkül folytat ilyen tevékenységet, akkor az adószámát törölni is lehet; ha ezt követően sem fejezi be a tevékenységét, akkor akár 1,8 millió forintos pénzbírsággal is sújtható. A cél már korántsem az „illegális”, ha-

⁷² Forrás: <http://civil.info.hu/kulfoldrol-tamogatott-civil-szervezetek>. A helyzet irrealitását mutatja, hogy a listára felkerült számos olyan szervezet (pl. Magyar Ökumenikus Segélyszervezet vagy a Magyar Vöröskereszt), amelynek politikai megtámadására a menekültekkel kapcsolatos gyűlöletkampány keretében semmilyen épeszű indok nem kínálkozott.

⁷³ Magyarország kormányának javaslata a Stop Soros törvénycsomagról. <http://www.kormany.hu/download/c/9a/41000/STOP%20SOROS%20T%C3%96RV%C3%89NYCSOMAG.pdf>. Utolsó letöltés 2019. május 27.

nem általában minden migrációt segítő tevékenység felszámolója volt. A javaslatcsomag gyűlöletpolitikai jellegét kihasználva a Fidesz a helyzetet úgy is a választás megnyerésének szolgálatába állította, hogy a törvények elfogadását áttolta a választás utánra, hiszen ahhoz szükség volt a kétharmados parlamenti többségre. A parlamenti kétharmad ismételt megszerzése után a negyedik Orbán-kormány egyik első intézkedése volt a „Stop Soros”-csomag élesítése, valamint mindennek egyfajta megkoronázásaként az Alaptörvény hetedik módosítása. Az ezekre vonatkozó javaslatokat egyszerre terjesztette be a parlament elé 2018 május végén. A Stop Soros-törvénycsomag, amely jóval szigorúbb a választás előtti tervezetnél, egyszerre irányozta elő kilenc törvény módosítását.⁷⁴ Elfogadásával tulajdonképpen az elmúlt évek gyűlöletpolitikának egyfajta „esszenciáját” injekciózta be a magyar jogrendszerbe. A 2018. évi VI. törvény értelmében kiegészült a rendőrség feladata: őrzi az államhatárt, megelőzi, felderíti, megszakítja az államhatár jogellenes átlépését, ellátja a hatáskörébe utalt idegenrendészeti és menekültügyi feladatokat, részt vesz a jogellenes bevándorlás megakadályozásában, valamint részletezésre került a rendőrség új, határvédelmi feladata. Az egyik legdrasztikusabb elem a jogellenes bevándorlás elősegítésének, támogatásának új büntetőjogi tényállása (Btk. 353/A).⁷⁵ A módosítás komoly európai

⁷⁴ Ezek a rendőrségi, a külföldre utazást érintő, a szabad mozgás és tartózkodás jogával rendelkező személyek beutazásáról és tartózkodásáról szóló, a harmadik országbeli állampolgárok beutazásáról és tartózkodásáról szóló, a menedékjogról szóló, az államhatárról szóló, a bünyügyi nyilvántartási rendszerről szóló, a szabálysértési törvények, és a Büntető Törvénykönyv. A javaslat elérhető: <http://www.parlament.hu/irom41/00333/00333.pdf>. Utolsó letöltés 2019. május 27.

⁷⁵ 53/A. § (1) Aki szervező tevékenységet folytat annak érdekében, hogy a) Magyarországon menedéjközi eljárás kezdeményezését tegye lehetővé olyan személy részére, aki hazájában vagy a szokásos tartózkodási helye szerinti országban vagy olyan más országban, amelyen keresztül érkezett, nincs faji, nemzeti hovatartozása, meghatározott társadalmi csoporthoz tartozása, vallási, illetve politikai meggyőződése miatt üldözésnek kitéve, vagy a közvetlen üldöztetéstől való félelme nem megalapozott, vagy b) a Magyarországra jogellenesen belépő vagy jogszerűtlenül tartózkodó személy tartózkodási jogcímet szerezzen, ha súlyosabb bűncselekmény nem valósul meg, vétség miatt elzárással büntetendő. (2) Egy évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő, aki az (1) bekezdésben

visszhangot váltott ki, hiszen gyakorlatilag a jogszerű menekült-státusz megszerzését is lehetetlenné teszi: a menedékjogról szóló törvény úgy módosult, hogy elfogadhatatlan a menedékkérelme a kérelmezőnek, ha olyan országon keresztül érkezett, ahol az üldözésnek vagy a súlyos sérelem veszélyének nincs kitéve, vagy ha abban az országban, amin keresztül Magyarországra érkezett, a megfelelő szintű védelem biztosított.

Álláspontom szerint az Orbán-rendszer nem tett mást mindezzel, mint a 2015 óta folyamatosan fenntartott állami rasszizmust konzerválta jogszabállyá. Ezt tette teljessé és emelte alkotmányos erőre az Alaptörvény hetedik módosítása (2018. június 28.).⁷⁶ Az alkotmányozó a *Nemzeti hitvallás* részévé tette a nemzeti identitás védelmének köteleességét („a történeti alkotmányunkban gyökerező önazonosságunk védelmezése az állam alapvető kötelessége”), s ezzel egyfajta alkotmányos alapjait tette le az Orbán-rendszer xenofób gyűlöletpolitikájának. A magyar jogrendszert az EU-joghoz kötő ún. csatlakozási klauzula ugyancsak egy nacionalista megkötéssel egészült ki: az EU más tagállamaival való közös hatáskörök gyakorlása nem korlátozhatja Magyarország területi egységére, népességére, államformájára és állami berendezkedésére vonatkozó elidegeníthetetlen rendelkezési jogát [E) cikk (2) bek.]. Ezzel tulajdonképpen az EU-jog nemzeti jogrendszerek felettségének alapvető elvén kezdett el további réseket ütni az Orbán-rendszer. Fontos megemlíteni azt is, hogy az Alaptörvény módosítása szerint Magyarország alkotmányos önazonosságának és keresztény kultúrájának védelme az állam minden szervének kötelessége, ezzel tulajdonképpen azt legitimálja az alkotmányozó, hogy az Orbán-rendszer a magyar állam szerveit durván rasszista és gyűlöletkeltő célokra használja fel. Az Alaptörvény rea-

meghatározott bűncselekmény elkövetéséhez anyagi eszközöket szolgáltat vagy a szervező tevékenységet rendszeresen folytatja. Forrás: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1200100.TV>. Utolsó letöltés 2019. május 27.

⁷⁶ Beszédes, hogy a Soros-törvénycsomag és az Alaptörvény módosítása egyazon *Magyar Közönyben* került kihirdetésre: <http://www.kozlonyok.hu/nkonline/MKPDF/hiteles/MK18097.pdf>. Utolsó letöltés 2019. május 27.

gált továbbá a kvótákkal kapcsolatos vitákra, és kimondja, hogy Magyarországra idegen népesség nem telepíthető be, továbbá idegen állampolgár Magyarország területén a magyar hatóságok által egyedileg elbírált kérelme alapján élhet [XIV. cikk (1)–(3) bek.]. A módosítás megteremtette a menedékjogi törvény előbb bemutatott módosításának „alkotmányos lábazatát” azzal, hogy lényegében alkotmányos szinten ismétli meg a törvénszöveget [XVI. cikk (4) és (5) bek.]; ennek természetesen az a célja, hogy a menedékjog alkotmányellenes és irreális felszámolásának kritikája kapcsán arra hivatkozhasson majd a kormányzat, hogy megvan az alkotmányos alap. Érdekes azt is megemlíteni, hogy a hetedik Alaptörvény-módosítás nemcsak a Stop Soros-csomagra reagált, hanem a kormányzat itt valószínűsítette meg a régi tervét, a bírósági rendszer megtörését a közigazgatási bírászkodás létrehozatalával [Alaptörvény 25. cikk (1)–(3) bek.]. Szigorította továbbá a gyűlekezési jog, valamint a véleménynyilvánítás szabályait azzal, hogy e jogok gyakorlása nem járhat mások magán- és családi életének, valamint otthonának sérelmével [Alaptörvény VI. cikk (2) bek.].

A Stop Soros-törvénycsomagot komoly kritikával illette Zeid Raad al-Husseini, az ENSZ emberi jogi főbiztosa,⁷⁷ valamint az Amnesty International⁷⁸ és a Velencei Bizottság is,⁷⁹ az Európai Bizottság pedig kötelezettségszegési eljárást indított Magyarországgal szemben a menedékjogi szabályok durva szigorítása miatt.⁸⁰ Az Orbán-rendszer azonban hajthatatlannak bizonyul a

⁷⁷ A Stop Soros miatt Magyarországot is bírálta az ENSZ emberi jogi főbiztosa. *Hvg.hu*, 2018. június 18. https://hvg.hu/itthon/20180618_A_Stop_Soros_miat_Magyarorszagot_is_biralta_az_ENSZ_emberi_jogi_fobiztosa. Utolsó letöltés 2019. május 27.

⁷⁸ Amnesty: A Stop Soros rettenetes támadás. *Hvg.hu*, 2018. június 20. https://hvg.hu/itthon/20180620_Amnesty_A_Stop_Soros_rettenetes_tamadas. Utolsó letöltés 2019. május 27.

⁷⁹ Velencei Bizottság: Hatályon kívül kellene helyezni a Stop Sorost. *Hvg.hu*, 2018. június 22. https://hvg.hu/itthon/20180622_Velencei_Bizottsag_hatalyon_kivul_kellene_helyezni_a_Stop_Sorost. Utolsó letöltés 2019. május 27.

⁸⁰ Eljárást indított az Európai Bizottság a Stop Soros miatt. *Hvg.hu*, 2018. július 19. https://hvg.hu/itthon/20180719_Eljarast_inditott_az_Europai_Bizottsag_a_Stop_Soros_miat. Utolsó letöltés 2019. május 27.

kérdésben, s valljuk be, nem is tehet másként, hiszen az állami rasszizmus szintjére emelkedett gyűlöletpolitika lett a rendszer egyik legfontosabb alkotópillére, ezzel pedig a miniszterelnök belpolitikai és európai ambícióinak is a legfőbb motorja: hiszen a menekültek és bevándorlók, továbbá az őket támogató politikai ellenségek azok, akik ellen az autoriter populizmus fegyvere irányul.

A Stop Soros-csomag mellett az Orbán-rendszer jóval „prózaibb” módon is fellépett a migrációellenes nézeteinek bármilyen kritikájával szemben: ugyancsak 2018 júniusában került a parlament elé az egyes adótörvények és más kapcsolódó törvények módosításáról, valamint a bevándorlási különadóról szóló törvényjavaslat,⁸¹ amely egy „klasszikus” adópolitikai eszközt használ szemmel láthatóan büntető célzattal. A törvényt a parlament 2018. július 25-én fogadta el (2018. évi XLI. törvény), rendelkezéseinek zöme szeptember 1-jével lépett hatályba. A gyűlöletpolitika adópolitikává formálásának lényege, hogy a magyar állam 25 százalékos különadóval sújtja „a bevándorlást segítő tevékenység támogatását”. Ennek értelmezésével azonban a kormányzat szándékosan adós maradt, és a jogszabályt tulajdonképpen bárhogyan lehet értelmezni,⁸² de az Orbán-rendszernek tulajdonképpen ez a célja: az állandó bizonytalanság- és félelemkeltés, hogy a rendszer bármikor, válogatás nélkül, bárkire lesújthat. Az adótörvény természetesen együtt mozog a Stop Sorossal, hiszen annak eredeti, választás előtti tervezetében szerepelt egy hasonló törekvés – egy illetékre vonatkozó pont –, de azt büntető tényállássá emelte a csomag választás után elfogadott verziója. A különadó tulajdonképpen „bezárja a kört” minden potenciális ellenvélemény tekintetében, hiszen a Stop Soros hatálya alá

⁸¹ T/625. számú törvényjavaslat az egyes adótörvények és más kapcsolódó törvények módosításáról, valamint a bevándorlási különadóról. <http://www.parlament.hu/irom41/00625/00625.pdf>. Utolsó letöltés 2019. május 27.

⁸² Előd Fruzsina (2018): Se füle, se farka a bevándorlási különadónak. *Index*, 2018. június 24. https://index.hu/gazdasag/2018/06/24/ertelmetlen_es_jogserto_a_bevandorlasi_kulonado/. Utolsó letöltés 2019. május 27.

nem tartozó szervezett ellenvéleményeket hivatott szankcionálni: vagyis azt, hogy a nyilvánosságban ne szerepelhessenek ilyen álláspontok. A különadóról szóló törvény szerint a bevándorlási különadó alapja a bevándorlást segítő tevékenység magyarországi végzésének anyagi támogatása, vagy a Magyarországon székhellyel rendelkező szervezet bevándorlást segítő tevékenységének anyagi támogatása, mértéke ezen összeg 25 százaléka. Bevándorlást segítő tevékenységnek minősül minden olyan program, akció, tevékenység, amely közvetlenül vagy közvetve előmozdítja a bevándorlást: médiakampányok, médiaszemináriumok folytatása és az abban való részvétel, hálózatépítés és -működtetés, a bevándorlást pozitív színben feltüntető propagandatevékenység. Ez adja a törvény különösen brutális – és ha ennek lenne bármi értelme az Orbán-rendszerben, akkor alkotmányellenes jellegét – jellegét.

14.4 Az alkotmányos diktatúra felé

Álláspontom szerint 2010 óta a második és harmadik Orbán-kormányok rendszeresen élnek az agambeni értelemben felfogott kivételes állapot eszközrendszerével és kormányzástechnikájával. A kormányzat az ellenségképek folyamatos kiépítésével (a kommunisták és utódjaik, a globális kapitalizmus pénzügyi intézményrendszere, az Európai Unió, a menekültek, a külföldről anyagilag támogatott civil szervezetek, Soros György és nemzetközi intézményrendszere), társadalmi stigmatizációval és bünbakképzéssel (hajléktalanok, a társadalmi teljesítményt lerontó és önhibájukból elszegényedett emberek), állandó identitáspolitikai küzdelmek előállításával próbálta, próbálja meg szinten tartani saját szavazótáborát, és ezzel párhuzamosan politikai és társadalmi karanténban tartani a politikai ellenfeleit (az ellenségképzésre lásd Antal, 2016a). Ezen stratégiák kivitelezése nem csak és elsősorban pártpolitikai eszközökkel történt Magyarországon; az Orbán-rendszer lényegében alkotmányos diktatúra kiépítésé-

be kezdett. Korábban azt állítottam, hogy a kortárs autoriter populizmus tekinthető a schmitti kivételes állapot és alkotmányos diktatúra valódi megtestesülésének, hiszen az autoriter populista rendszerekben beiktatott kivételes kormányzás nem pusztán ideiglenes, nem folyamatosan meghosszabbítják, hanem maguk is fokozatosan alkotmányos diktatúrává válnak. Első ránézésre talán pont az ellenkezőjét gondolhatnánk az Orbán-rendszerrel, hiszen – amint láthattuk – az előbb helyi szinten, majd országosan bevezetett „tömeges bevándorlás okozta válsághelyzetet” ötször hosszabbították meg napjainkig. Én azonban úgy vélem, hogy az Orbán-rendszer elköteleződött a kivételes hatalomgyakorlás állandósítása (ezzel pedig az alkotmányos diktatúra) tekintetében: ezt támasztja alá az, hogy a saját jogszabályi háttérével ellentétesen tartja fenn a kivételes helyzetet, a menekültválság után is diszkurzív eszközökkel és gyűlöletpolitikával teremtette újra magát a válságot, amelyben a menekültek és a bevándorlók elleni gyűlölet a belpolitikai ellenségek irányába fordult, végül pedig a bevándorlási törvénybe 2015-ben iktatott „tömeges bevándorlás okozta válsághelyzet” csak egyfajta főpróbája volt a 2016-ban az Alaptörvényben létrehozott terrorveszélyhelyzetnek. Továbbá az Orbán-rendszer ugyan azt választotta, hogy bevándorlási válsághelyzet alapján vezeti be a kivételes állapotot, de a bevándorlás és a terrorizmus összemosásának eddigi gyakorlata alapján bármikor kész alkalmazni a magát a számtalan veszélyt hordozó terrorveszélyhelyzetet. Ugorjunk ezért vissza 2016-ba, és vegyük szemügyre a hatodik Alaptörvény-módosítást ebből a szemszögből.

A kivételes politika és kormányzás alkotmányos alapjainak kialakítását jelentette az „új különleges jogrend” típusának bevezetése a hatodik Alaptörvény-módosításban (2016. június 14.).⁸³ A terrorveszélyhelyzet (51/A. cikk) a nem államközi konfliktusok és kihívások kezelésére kívánt letenni hatékony eszközöket

⁸³ Forrás: http://njt.hu/cgi_bin/njt_doc.cgi?docid=195912.322970. Utolsó leltöltés 2019. május 27.

a kormányzat kezébe.⁸⁴ Az új különleges jogrendet terrortámadás jelentős és közvetlen veszélye, vagy terrortámadás bekövetkezése esetén a kormány kezdeményezésére az Országgyűlés a jelen lévő képviselők kétharmadának szavazatával hirdetheti ki, hosszabíthatja meg [51/A. cikk (1) bek.]. A meghatározott időre kihirdetett terrorveszélyhelyzet során a kormány felhatalmazást kap a sarkalatos törvényben meghatározott rendkívüli intézkedések bevezetésére. A kormány különleges rendeletalkotási jogosultságot is kapott, hiszen rendeletében a terrorveszélyhelyzet kihirdetésének kezdeményezését követően a közigazgatás, a Magyar Honvédség, a rendvédelmi szervek és a nemzetbiztonsági szolgálatok szervezetét, működését és tevékenysége ellátását érintő törvényektől eltérő, valamint a sarkalatos törvényben meghatározott intézkedéseket vezethet be [51/A. cikk (3) bek.]. Ugyanakkor minderről a köztársasági elnököt és az Országgyűlés tárgykör szerint feladat- és hatáskörrel rendelkező állandó bizottságait folyamatosan tájékoztatja. Garanciális rendelkezés a kivételes állapot során megalkotott, de csak az előbb említett rendkívüli intézkedések időbeli hatályának korlátozása, hiszen az így bevezetett intézkedések hatálya az Országgyűlés terrorveszélyhelyzet kihirdetésére vonatkozó döntéséig, de legfeljebb tizenöt napig tart [51/A. cikk (3) bek.].

Ezen túl az Alaptörvény ad egy nagyon általános, az előbb említetteken túli lehetőségeket is tartalmazó, rendkívüli jogalkotásra vonatkozó felhatalmazást is: a terrorveszélyhelyzet idején a kormány olyan rendeletet is alkothat, amellyel – a sarkalatos törvényben meghatározottak szerint – egyes törvények alkalmazását felfüggesztheti, törvényi rendelkezésektől eltérhet, valamint

⁸⁴ Az Alaptörvény módosítására benyújtott javaslat indokolása szerint: „Az Alaptörvény megalkotását követően a transzatlanti térség, Európa és benne Magyarország biztonsági környezete gyökeresen megváltozott. A világban olyan új típusú biztonsági kihívások jelentek meg, amelyek a korábbi klasszikus államközi fenyegetésekre adott különleges jogrendi válaszokkal hatékonyan és a szükséges-ség-arányosság követelményeit betartva megfelelően nem kezelhetők.” Forrás: <http://www.parlament.hu/irom40/10416/10416.pdf>. Utolsó letöltés 2019. május 27.

egyéb rendkívüli intézkedéseket hozhat be [51/A. cikk (4) bek.]. Ezen rendkívüli jogalkotás vonatkozásában nem érvényesül az előbbi, időbeli korlátot meghatározó szabály (az Országgyűlés terrorveszélyhelyzet kihirdetésére vonatkozó döntéséig, de legfeljebb tizenöt napig tartó hatályosság), hanem addig vannak hatályban, amíg maga a terrorveszélyhelyzet – amelynek hatályáról a döntés lényegében a kormányzat kezében van, hiszen a kormány kezdeményezésére dönt minderről a törvényhozás [51/A. cikk (6) bek.].

Az alaptörvényi rendelkezésekből egyáltalán nem világos (és ez egyáltalán nem meglepő, hiszen a kivételes kormányzás egyik fő célja éppen a bizonytalanság állandósítása), hogy a terrortámadás veszélyét mikor és milyen körülmények alapján állapítja meg a kormányzat, milyen garanciái vannak a kormányzati mérlegelésnek (hiszen az a kormányzat, amely nemzetsbiztonsági kockázatot lát a külföldi forrásokkal gazdálkodó civil szervezetekben, feltehetően sajátos mércével ítéli meg posztmodern valóságunk megváltozott biztonsági kihívásait). Továbbá az is kérdéses, hogy a már bekövetkezett terrortámadás esetén miért szükséges „veszélyhelyzetről” beszélni, hiszen a támadás bekövetkezésének ténye a tényleges veszélyt nyilvánvalóvá teszi, s az alkotmányozónak lehetősége lett volna arra, hogy egy már meglévő különleges jogrendtípusra (pl. a szükségállapotra) vonatkozó szabályokat alakítson át az aszimmetrikus veszélyeket hordozó biztonsági környezetben. Nem vitatva azt, hogy a terrorizmus, s mindenekelőtt a terrorista cselekmények előkészítésének nemzetsbiztonsági felderítése valóban szükségessé teszi a kivételes állapotokról és azok átalakításáról szóló diskurzust, az nagyon is kétséges, hogy a magyar Alaptörvényben található terrorveszélyhelyzet bevezetése a fent jelzett agambeni célkitűzéseknél (vagyis megelőzés helyett a következmények kormányzása) többet szolgálna. Megítélésem szerint a legnagyobb kockázatot az jelenti, hogy Magyarországon a végrehajtó és a törvényhozó hatalom közjogilag és politikailag gyakorlatilag összefolyt (közjogi értelemben, mivel a kormánytagok legtöbbször egyben parlamenti képviselő is, és

politikai értelemben is, hiszen minden kormányzati jogalkotási kezdeményezés vita és ellenvélemény nélkül megy át a parlamenten, a kormányzat jogalkotási szempontból maximálisan uralja és kontroll alatt tartja a törvényhozást); így a terrorveszélyhelyzet elrendeléséről, meghosszabbításáról, az előbb említett garanciális szempontról csak formálisan dönt a parlament, valójában maga a kormányzat diszponál minden döntés felett. Másként fogalmazva: közjogilag ugyan különbség van kivételes állapot tekintetében a felhatalmazó és a felhatalmazott között, politikai szempontból és az agambeni „puszta élet” szempontjából viszont egyáltalán nincs; vagyis valójában a magyar kormányzat tekinthető a kivételes állapot (biopolitikai) felhatalmazottjának, ami olyan nagy fokú hatalomkoncentrációt jelent, amelyet joggal tekinthetünk az alkotmányos diktatúra felé vezető iránynak.

15. Az állandósult kivételes állapot kockázata

A permanens kivételes állapot egyik kockázata az, hogy az állam folyamatos készenléti állapotban tartásával lényegében elveszítjük annak a lehetőségét, hogy a fontos kérdésekről vitatkozzunk, példának okáért: hogyan kell átalakítani az életünket az állandó globális katasztrófák árnyékában, és hogyan kell átértékelni a modern állam működését. Az, hogy agambeni terminológiával szólva mindannyian *potenciális terroristává* váltunk, lényegében a bizonytalanság és a félelem olyan légkörét eredményezte, amely mára szinte végérvényesen rátelepedett a közviszonyainkra, és gondolkodás nélkül áldozunk fel egyre többet és többet önnön szabadságunkból a biztonsági paradigma mentén, s közben nem vesszük észre, hogy igen sokszor az az állam jelenti a biztonságunk legnagyobb akadályát, amely épp a biztonság ígéretével kampányol.

A kormányzatok által alkalmazott permanens kivételes állapot lényegében a társadalom és az individuumok demokratikus immunrendszerét károsította, és csírájában fojt el minden társadalmi önvédelmi mechanizmust, s ezt a kormányzatok maximálisan ki is használják: a biztonság ígérete olyan politikai hívószóvá vált, amelynek égisze alatt olyan szabadságkorlátozó mechanizmusokat is be lehet vezetni, amely nem a társadalom létbiztonságát, hanem a kormányzat politikai biztonságát szolgálja. Ezért lenne fontos egy olyan társadalmi diskurzus, amelynek során élesen el lehet választani azt, hogy mi szükséges a társadalmi biztonsághoz (és ezért milyen biopolitikai korlátozásokat kell eltűnnie a politikai közösségnek), és melyik az az intézkedés, amely csak látszólag szolgálja ezt a biztonságot, s valójában a kormányzati önkény

eszköze. Pont ezek miatt indulhatnak el az autoriter populista rendszerek azon az úton, hogy alkotmányos diktatúraként stabilizálódjanak, ahogyan ezt az Orbán-rendszer esetében is láthattuk.

Éppen a magyar terrorveszélyhelyzet intézményesítése mutat rá arra, hogy nagyon fontos lenne elindítani a vitát, hogy a kivételes állapotok intézményesítése, bevezetése, meghosszabbítása során maga a törvényhozás (s így a hatalmi ágak elválasztása) sem szolgálhat elegendő garanciaként a végrehajtó hatalom korszakunkban ismét megmutatkozó túlhatalmával szemben. A helyzet az – és ez messze nem csak magyar sajátosság –, hogy bekövetkezett egy igen jelentős összemosódás a nemzetállami törvényhozások és a végrehajtó hatalom között, ami az egyik oldalról a parlamentek ellenőrzési jogosítványainak eljelentéktelenedésében, a másik oldalról a végrehajtó hatalom közjogi és politikai expanziójában mutatkozik meg, amely – amint azt már elemeztem – korántsem írható le a prezidencializálódás kategóriájával. Ezek a jelenségek Magyarországon is szembeötlőek, s felvetik a kérdést, hogy a kivételes állapottal, az annak révén teljesíteni kívánt, biztonságához fűződő választói elvárásokkal, s ezáltal a biopolitikai hatalmukkal visszaélő kormányzatokkal szemben milyen, az alkotmányos demokrácia hagyományos hatalmi ági struktúráján túli kontrollmechanizmusok képzelhetők el, és ebbe miként vonható be a társadalom.

Mindebből következik a permanens kivételes állapot legnagyobb kockázata: a modern állam/kormányzatok korlátlan biopolitikai hatalma, amely leginkább az állandó kivételes állapotban testesül meg. A modern államon belül a végrehajtó hatalom biopolitikai hatalmi ággá vált, amelyet csak egy új hatalomkorlátozási és -elválasztási rendszerben lehet korlátozni. Egyetértve Agamben konklúziójával, a modern állam biopolitikai hatalma a pusztá élet egyik legmeghatározóbb erejévé, és eközben a kivételes állapot állandóvá és stabil kormányzati realitássá vált (Agamben, 1998: 120.). Ebből pedig az a veszély következik, hogy a kivételes állapot elrendelésének, bevezetésének tényétől függetlenül bár-

ki bármikor *homo sacer*é válhat (Agamben, 1998: 111.), akiket az állam megfoszthat politikai jogosítványaitól – elég csak az előbb vázolt, folyamatos ellenségképző stratégiára gondolni, amelynek célja a politikai csoportok kiszorítása a közéletből – és a közösségből kiszakítva elveszíthetik magánéletük (puszta életük) felett gyakorolt kontrolljukat. Mindezekből következik, hogy a modern állammal/kormányzattal szembeni biopolitikai hatalomkorlátozási mechanizmusok kidolgozására óriási szükség van.

Epilógus

VÉGET VETHETÜNK-E
A KIVÉTELES ÁLLAPOT
KORSZAKÁNAK?

A kötet egyik gondolati eleme az volt, hogy Carl Schmitt közjogi és politikai „álma” nem lehetett a Harmadik Birodalom, abból a szempontból, hogy az a kivételes állapot folyamatos meghosszabbításán nyugodott. Schmitt közjogi és politikai elképzeléseit a biopolitikai alapon létrejövő, jobboldali, autoriter populizmuson alapuló kortárs alkotmányos diktatúrák valósítják meg (ahogyan ezt Erdoğan, Putyin és Orbán esetében láthattuk). Ezek a rendszerek nem elsősorban prolongálják a kivételes állapotot, hanem jog- és politikai rendszerük egészét alakítják át a kivételesség szabta igények szerint. A kivételes kormányzás azonban korántsem csak az autoriter államok sajátossága, hanem tetten érhető az autoriter neoliberalizmus büntetőipari, rasszista jellegében és a jóléti rendszerek leépítésében is. Vagyis a kivételes állapot általánossá – Walter Benjamin kifejezésével főszabállyá – vált: beléptünk *a kivételes állapot korszakába*. Nem véletlen, hogy Agamben *State of Exception* című munkájában a globális kapitalizmus elleni érvek legfontosabb kifejeződését látja az állandósult kivételes állapotban. Michael Hardt és Antonio Negri a globális kapitalizmus új osztályharcának alapjait és lehetőségeit látja meg – benjamin alapokon – a kivételességben. Ugyanakkor számomra alapvetően kérdéses, hogy véget vethetünk-e a kivételességnek? Van-e hová visszatérni a kivételes állapot felfüggesztésével, különösen egy ökológiai válság közepette, e klímakatasztrófa sújtotta korszakban?

16. Van-e hová visszatérni a kivételes állapotból?

Mind az autoriter neoliberalizmus, mind az autoriter populizmus által alkalmazott kivételes állapot arra utal, hogy a „régi világrend” (a liberális demokrácia, a jóléti kapitalizmus, a posztvilágháborús politikai rendszer) komoly válságban van (Antal, 2017: 3. fejezet: 45–116.). A kötet egyik fő tétele éppen az volt, hogy erre a válságra mind a globális kapitalizmus, mind pedig a nemzetállam autoriter megoldásokkal válaszolt: a kapitalizmus megmutatta a mindig is benne rejlő autoriter jellemvonásokat, az állam pedig visszatért saját diktatórikus hagyományaihoz. Természetesen meghatározó különbségek vannak a neoliberális és állami autokráciák között, de többek között Guantánamo, továbbá a jóléti állam felfüggesztése és a menekültválság kapcsán előállított kivételes állapot példái mutatják, hogy jelentősek a hasonlóságok: a demokrácia hiánya, a rasszizmus, a törekvés a jogi keretek kialakítására (ezért hivatkoztam többször az alkotmányos diktatúrára). Több jel mutat arra tehát, hogy nincsen hová visszatérni a folyamatos kivételes állapotból – vagy célszerűbb állapotoknak nevezni, folyamatos meghosszabbításuk okán. A kivételes állapotok felfoghatók olyan elnyújtott (és természetesen tragikus) válságkezelési mechanizmusoknak, amelyek azt bizonyítják: új paradigmák híján mind ez idáig nem mertünk szembenézni eszköztelenségünkkel. Éppen ezen kiúttalanság miatt folyamodott a piac és az állam egyaránt minden eddiginél határozottabban a biopolitikai eszközökhöz, hiszen megoldást ugyan nem tudtak kitalálni, de a válságot át lehet vészelni, hogy annak következményeit drasztikus módon a társadalmakra terheljük.

Mind a jobboldal, mind a baloldal lehetőséget lát a kivételes állapot adta helyzetben: az autoriter jobboldal az alkotmányos diktatúra létrehozásának lehetőségét, a baloldal pedig a globális kapitalizmus elleni küzdelem benjaminini erőszakelméletre alapozott, alulról kiinduló és transznacionális lehetőségét. Nem lehet véletlen, hogy a kivételes állapot legújabb hulláma – amit a neoliberalizmussal kiegyező autoriter jobboldali populizmusnak nevezek (Antal, 2019a) – erősen támaszkodik Schmitt elméleteire. Azonban az már zavarba ejtő lehet, hogy Schmittnek komoly reneszánsza volt és van a radikális baloldali gondolkodók körében is. Kiss Lajos András – Jean-Claude Monod nyomán – felhívja a figyelmet rá: Schmitt baloldali körökben megnyilvánuló népszerűségének egyik oka az lehet, hogy „bizarr morfológiai rokonság figyelhető meg Schmitt és Benjamin teóriája között. Mindkettőjüknél a kivétel, az extrém, illetve a paradoxon normálissal szembeni felértékeléséről olvasunk, ami rendkívül vonzó a liberalizmusból kiábrándult, szélsőbalos entellektüellek számára. Különbség, hogy míg Schmitt – a Führer személyében testet öltő szuverénen keresztül – »felülről« kezd ki a liberális demokrácia jogi alapjait, a proletárforradalomra szavazó Benjamin – alulról» (Kiss, 2009: 81.). Nagyon úgy tűnik, hogy legalábbis elméleti konszenzus van jobb- és baloldal között abban, hogy a kivételes állapot lehetőség a világrend megváltoztatására – azzal együtt, hogy eddig az autoriter jobboldal tudta mindezt politikai és társadalmi gyakorlatként megvalósítani.

A kivételes állapot és kormányzás kapcsán azonban felvetődik a probléma, hogy bennük összemosódik demokrácia és diktatúra közötti határvonal, és a két berendezkedés egymásba oldódik, az emberek pedig hozzászoknak és elfogadják a kivételesség „normalitását”. Mindezzel ismét távolabb kerülünk attól, hogy a kivételes állapotot a „normalitással” váltsuk fel. Agamben is szkeptikus mindezzel kapcsolatban; álláspontja szerint a feladat korántsem az, hogy visszavonjuk a kivételes állapotot az adott térbeli és időbeli illetékességén belül, és ezzel biztosítsuk a norma és a

jogok elsődlegességét. Sőt kijelenti azt is, hogy „[a]bból az igazi kivételes állapotból, amelyben élünk, nincs lehetőség visszatérni a jogállamiság állapotába” (2005: 87.). Agamben szerint annyit próbálhatunk meg, hogy megállítjuk a gépezetet (amely gépezetet a kötetben neoliberális és populistá autokráciának neveztem), és kinyilvánítjuk, hogy biopolitikai működése tarthatatlan: jog és erőszak, élet és szabályozás között nincs eleve elrendelt kapcsolat. A filozófus szerint a kivételes állapotban együtt vannak jelen azok az erők, akik erősíteni kívánják a jog erőszakjellegét, a politika emberi test feletti uralmát, és akik végső soron a globális polgárháborúban érdekeltek, illetve azok a (benjamini alapon megszerveződő) ellenmozgalmak (a Hardt és Negri által leírt *Multitude*), amelyek mindezt meg akarják akadályozni (Agamben, 2005: 87.).

17. Kivételes állapot az ökológiai válság és klímakatasztrófa korában: klímavészhelyzet

Illik tehát szkeptikusnak lenni azzal kapcsolatban, hogy a vélt „normalitás” helyreállítható-e, felfüggeszthető-e korszakunk kivételes állapota. A normalitás lehetősége már csak azért is megkérdőjeleződik, mert éppen a globális kapitalizmus és a liberális demokrácia hozta el korunk ökológiai és klímaválságát, amelyek alapjaiban rajzolják át gondolkodásunkat mind a normalitásról, mind pedig a kivételes állapotról.

2018 májusában jött létre az Egyesült Királyságban az *Extinction Rebellion* (ER)⁸⁵ társadalmi-politikai mozgalom, amelynek fő célja, hogy erőszakmentes direkt akciókkal ellenállási hullámot és tiltakozást indítson el a klímakatasztrófa, a biodiverzitás és az ökológiai rendszerek összeomlása, valamint számos állat- és az emberi faj potenciális kihalása kapcsán. Az ER egyik fő követelése ezért az, hogy a kormányok nézzenek szembe az igazsággal, és hozzák azt az emberek tudomására, deklarálják a klíma- és ökológiai vészhelyzetet, és dolgozzanak együtt a lehető legszélesebb közegeben a válság megoldásán. 2019 áprilisában elfoglalták London meghatározó köztereit, hogy felhívják ügyükre a nyilvánosság figyelmét. Mindez annyira átütő erejűnek bizonyult, hogy a világ számos pontján jöttek létre ER-szerveződések, és vittek véghez hasonló akciókat. Az ER mellett a klímaválságra hívja fel a figyelmet – és ugyancsak globális mozgalommá kezd válni – a *Fridays for Future* (FFF),⁸⁶ amelyet a svéd diáklány, Greta Thunberg indított el. A mozgalom azért tudott erős hatást gyakorolni,

⁸⁵ <https://rebellion.earth/>

⁸⁶ <https://www.fridaysforfuture.org/>

mert a legfiatalabbakat vonta be a globális túlélésért folytatott küzdelemben, akik demonstratív módon, pénteken iskola helyett az ökológiai és klímaválságra hívják fel a figyelmet. Mind a két szerveződés Magyarországon is jelen van immár, és rendszeresen szervez akciókat.

A klíma-, illetve ökológiai vészhelyzet igénye abból táplálkozik, hogy régen túl vagyunk azon az időn, amikor a klíma- és ökológiai válságot a fennálló gazdasági, társadalmi, politikai rendszerek keretei között kezelni tudtuk volna, emiatt szükség van rendkívüli intézkedésekre – tulajdonképpen egy globális kivételes állapot bevezetésére. Mindez pedig a nemzetállami kormányok és a világ összes politikai rendszere cselekvését követeli meg. Az ER- és *Fridays for Future*-jelenséggel párhuzamosan futott az ún. *klímavészhelyzet (climate emergency)* kérdése. Az utóbbi időben számos város (többek között London, Los Angeles, Manchester, Vancouver, Bazel, Konstanz) deklarálta saját területére a klímavészhelyzetet.⁸⁷ A világszerte az ökológiai és klímakatasztrófa ellen kampányoló aktivisták azonban ennél is komolyabb hatást értek el, hiszen 2019. április 28-án a skót, majd 2019. május 1-jén a walesi kormányzatok (illetve parlamentek) deklarálták a klímavészhelyzetet.⁸⁸ Ugyancsak május 1-jén a brit parlament (szavazás nélkül) jóváhagyta a klímavészhelyzetről szóló javaslatot; a döntésnek jelentős hatása volt a nyilvánosságban, de jogilag nem kötelezi a brit kormányzatot.⁸⁹

A klíma- és ökológiai válság tehát igen szoros kapcsolatban van a kivételes állapottal: egyrészt magát a válságot az a politikai, gazdasági és társadalmi rendszer okozta a globális kapitalizmus

⁸⁷ Brändlin, Anne-Sophie–Wecker, Katharina (2019): Climate emergency trend gains traction in German-speaking countries. *Deutsche Welle*, 2019. április 29. <https://www.dw.com/en/climate-emergency-trend-gains-traction-in-german-speaking-countries/a-48309846>. Utolsó letöltés 2019. május 27.

⁸⁸ <https://www.theclimatemobilization.org/climate-emergency-campaign>. Utolsó letöltés 2019. május 27.

⁸⁹ UK Parliament declares climate change emergency. *BBC*, 2019. május 1. <https://www.bbc.com/news/uk-politics-48126677>. Utolsó letöltés 2019. május 27.

keretében, amely előszeretettel alkalmazza a kivételes kormányzás megoldásait, másrészt pedig nagyon úgy tűnik, hogy maga a kivételes állapot lehet valamiféle megoldás a kialakult válságra. Joel Wainwright és Geoff Mann éppen azt próbálták vázolni *Climate Leviathan. A Political Theory of Our Planetary Future* című könyvükben, hogy a kivételes állapot hogyan kínálhat kiutat a globális válságokból. A szerzőpáros szintén Agambenre, Schmittre és Benjaminra építi fel elméletét; kiindulópontjuk, hogy az ökológiai krízissel sokáig nem törődött a kivételes állapot elmélete, holott a kivételes kormányzás biztonsági paradigmája egyre inkább érinti az egész bolygót (Wainwright–Mann, 2018: 4.). Wainwright és Mann „klímaleviatán” elnevezésű és utópikus elemzési keretrendszere arra vonatkozik, hogy a politikai szuverenitás különféle lehetőségeit és az ökológiai katasztrófa globális súlyát tekintve milyen lehetséges forgatókönyvek kínálkoznak.⁹⁰

Wainwright és Mann hobbesiánus alapokon (nem a „mindenki háborúja mindenki ellen” értelemben, hanem abban a tekintetben, hogy hogyan lehet megalapozni egy jövőben létező szuverén kormányzati hatalmat) vázolják fel elképzelésüket, amelynek kiindulópontja, hogy a kapitalista társadalmak alkalmazkodni tudnak a klímaváltozáshoz, és a kapitalista társadalmi viszonyok védelme a világot az általuk klímaleviatánnak kezezett forgatókönyv felé mozdítja el. Ez egy olyan adaptációs projekt, amelynek keretében a kapitalista elitek stabilizálják pozícióikat a globális válságok közepette (2018: 15.). Ez a forgatókönyv azzal számol, hogy a globális ökológiai kihívásokra reakcióként a nemzetállami

⁹⁰ A „klímaleviatán” forgatókönyve mellett Wainwright és Mann még három másik elképzelést is felvázol, aszerint hogy megkérdőjelezzük-e a fennálló gazdasági-társadalmi berendezkedést, azaz a globális kapitalizmust, illetve hogy a megoldási javaslatok a bolygó egészére mint szuverenitási egységre terjednek ki, vagy megmaradnak nemzetállami szinten. A kapitalista rendszeren belüli forgatókönyv tehát az egész bolygóra kiterjedő szuverenitást feltételező klímaleviatán, ehhez képest a reakciós „klímabehemót” megmarad nemzetállami szinten. Antikapitalista módon képzei a klíma- és ökológiai válság kezelését a „klíma-Mao” és „klíma-X”, az előbbi az egész bolygóra kiterjedő szuverenitással, utóbbi pedig szuverenitásellenesen (Wainwright–Mann, 2018: 28–30.).

szuverenitások felett létrejön egy olyan entitás, amely nem feltétlenül egyetlen személy, hanem – Schmitt kifejezésével élve – egy olyan hatalmi szereplő, aki a rendkívüli eszközöket is képes bevetni a földi élet megvédése érdekében (akár annak eldöntése is idetartozhat, hogy kiket és miket kell feláldozni a cél érdekében), ezért szuverenitása az egész bolygóra kiterjed (*planetary sovereignty*): cselekvőképes az egész Földön, és a földi élet védelmében jár el (Wainwright–Mann, 2018: 15., 28.). Wainwright és Mann koncepciójának tehát a lényege, hogy a klímaleviatán, mint potenciális és legfőbb szuverén, az egész bolygóra bevezetheti a kivételes állapotot, és ennek keretében alapvető kérdésekről – ki mennyi emissziós kerettel rendelkezik – dönthet.

A klíma- és az ökológiai válság kapcsán bevezethető és elméleti szempontok szerint megtervezhető kivételes állapot létezése rávilágít arra, hogy – legalábbis a 21. század első felében – egyáltalán nem fogunk megszabadulni a kivételes állapottól, sőt, éppenséggel a kivételes állapot valamiféle megoldást is jelenthet a katasztrófára; hiszen már Benjamin is úgy vélte (1969: 258.), hogy a valódi kivételes állapot előidézése a feladatunk. A kérdés az, hogy tudunk-e tanulni az autoriter rendszerek által alkalmazott kivételes állapotok szörnyűségeiből, és tudunk-e valóban, radikálisan változtatni eddigi életünkön.

IRODALOM

Agamben, Giorgio (1998): *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*. Ford.: D. Heller-Roazen. Stanford, California: Stanford University Press

Agamben, Giorgio (1999): *Remnants of Auschwitz: The Witness and the Archive*. Ford.: D. Heller-Roazen. New York: Zone Books

Agamben, Giorgio (2005): *State of Exception*. Ford.: Kevin Attell. Chicago: The University of Chicago Press

Agamben, Giorgio (2016): Az ellenőrző államtól a destituáló hatalom praxisáig. Ford.: Dobrai Zsolt Levente. *A Szem*, 2016. március 27., <http://aszem.info/2016/03/giorgio-agamben-az-ellenorzo-allamtol-a-destitualo-hatalom-praxisaig/>. Utolsó letöltés 2019. május 27.

Alexander, Michelle (2010): *The New Jim Crow. Mass Incarceration in the Age of Colorblindness*. New York: The New Press

Antal Attila (2014): *Ökopolitika, ideológia, baloldal*. Budapest: L'Harmattan Kiadó

Antal Attila (2016a): Politikai ellenség és identitás. In: *Holt-pont. Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Szerk.: Földes György–Antal Attila. Budapest: Napvilág Kiadó, 131–152.

Antal Attila (2016b): A kivételes – mindennapos. *Népszabadság*, 2016. június 4., <http://nol.hu/velemeney/a-kiveteles-mindenapos-1618279>. Utolsó letöltés 2019. május 27.

Antal Attila (2017): *A populista demokrácia természete. Realizmus és utópia határán*. Budapest: Napvilág Kiadó

Antal Attila (2018): Kivételes állapotban. *Új Egyenlőség*, 2018. január 21., <http://ujegyenloseg.hu/kiveteles-allapotban/>. Utolsó letöltés 2019. május 27.

Antal Attila (szerk.) (2019a): *Orbán bárkája. Az autoriter állam és kapitalizmus szövetsége*. Budapest: Noran Libro Kiadó

Antal Attila (2019b): Democracy in Hungary. The Alliance of State Autocracy and Neoliberal Capitalism. *Public Seminar*, 2019. április 10., <http://www.publicseminar.org/2019/04/democracy-in-hungary-2/>. Utolsó letöltés 2019. május 27.

Antal Attila (2019c): A joguralomtól a politika uralmáig. In: *350 éves az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara. A jubileumi év konferenciasorozatának tanulmányai*. 2. kötet. Szerk.: Menyhárd Attila–Varga István. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. 1143–1163.

Benjamin, Walter (1969): *Illuminations*. New York: Schocken Books

Benjamin, Walter (1980a): *Angelus Novus*. Ford.: Bence György et al. Budapest: Magyar Helikon

Benjamin, Walter (1980b): Az erőszak kritikájáról. In: Uő: *Angelus Novus*. Ford.: Bence György. Budapest: Magyar Helikon, 27–56.

Benjamin, Walter (1986): *Reflections: Essays, Aphorisms, Autobiographical Writings*. Szerk.: Peter Demetz. Schocken

Benjamin, Walter (1996 [1921]): Critique of Violence. Ford.: Edmund Jephcott. In: *Selected Writings. Vol. 1., 1913–1926*. Szerk.: Marcus Bullock–Michael W. Jennings. Cambridge: Harvard University Press, Belknap Press

Benjamin, Walter (1998): *The Origin of German Tragic Drama*. Ford.: John Osborne. London: Verso

Benjamin, Walter (2003): *Selected Writings. Vol. 4., 1938–1940*. Szerk.: Howard Eiland–Michael W. Jennings. Cambridge: Harvard University Press, Belknap Press

Bozóki András–Hegedűs Dániel (2018): An externally constrained hybrid regime: Hungary in the European Union. *Democratization*, 25. évf., 7. sz., 1173–1189.

Cavadino, Michael–Dignan, James (2006): Penal policy and political economy. *Criminology and Criminal Justice*, Vol. 6., Issue 4., November 2006, 435–456.

Cieger András (szerk.) (2009): *Kötőerők. Az identitás történetének térbeli keretei*. Budapest: Atelier

Crouch, Colin (2004): *Post-Democracy*. London: Polity Press

Debord, Guy (1994): *The Society of the Spectacle*. New York: Zone Books

Derrida, Jacques (2005): A törvény ereje: Az „autoritás misztikus alapja”. 2. rész. *Vulgo: bölcséleti folyóirat*, 6. évf., 3. sz., 26–49.

Dorahy, J. F. (2018): From the body politic to the politics of the body: The biopolitical theory of Ferenc Fehér and Agnes Heller. *Constellations: An International Journal of Critical and Democratic Theory*, Vol. 25., Issue 4., December 2018, 657–668.

Fehér Ferenc–Heller Ágnes (1993): Biopolitika. *Világosság*, 1993/8–9., 5–49.

Fehér, Ferenc–Heller, Ágnes (1994): *Biopolitics*. Aldershot: Avebury

Foucault, Michel (1990 [1976]): *The History of Sexuality, Volume I. An Introduction*. Ford.: Robert Hurley, New York: Vintage Books

Foucault, Michel (2003): „*Society Must Be Defended*”, *Lectures at the Collège de France, 1975–76*. Ford.: David Macey. Szerk.: Alessandro Fontana–Mauro Bertani. London: Penguin

Foucault, Michel (2010): *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978–1979*. Ford.: G. Burchell. London: Palgrave Macmillan

Friedrich, Carl J. (1950 [1941]): *Constitutional Government and Democracy*. 2nd. ed. Boston: Ginn

Fukuyama, Francis (1989): The End of History? *The National Interest*, Summer 1989. <http://www.wesjones.com/eoh.htm>. Utolsó letöltés 2019. május 27.

Gingsburg, Tom–Moustafa, Tamir (szerk.) (2008): *Rule by Law. The Politics of Courts in Authoritarian Regimes*. Cambridge: Cambridge University Press

Gregory, Derek (2007): Vanishing Points. Law, violence and spaces of exception in the „war on terror”. In: *Violent Geographies. Fear, Terror, and Political Violence*. Szerk.: Gregory, Derek–Pred, Allan. New York: Routledge, 317–344.

Gregory, Derek–Pred, Allan (szerk.) (2007): *Violent Geographies. Fear, Terror, and Political Violence*. New York: Routledge

Hardt, Michael–Negri, Antonio (2000): *Empire*. Harvard University Press

Hardt, Michael–Negri, Antonio (2004): *Multitude: War and Democracy in the Age of Empire*. Penguin Books

Hardt, Michael–Negri, Antonio (2009): *Commonwealth*. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press

Harvey, David (2005): *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press
Henk ten Have (szerk.) (2016): *Encyclopedia of Global Bioethics*. Springer

Heller, Ágnes–Riekmann, S. Puntscher (szerk.) (1996): *Biopolitics: The politics of the body, race and nature*. Avebury: Aldershot

Heller, Ágnes (1996): *Has biopolitics changed the concept of the political? Some further thoughts about biopolitics*. In: Heller–Riekmann (szerk.): *Biopolitics: The politics of the body, race and nature*. Avebury: Aldershot, 3–16.

Heywood, Andrew (2003): *Political Ideologies: An Introduction*. 3rd edition. New York: Palgrave Macmillan

Hickman, Tom R. (2005): Between Human Rights and the Rule of Law: Indefinite Detention and the Derogation Model of Constitutionalism. *Modern Law Review*, Vol. 68., Issue 4., July 2005, 655–668.

Hobbes, Thomas (1970): *Leviatán. Az egyházi és világi állam anyaga, formája és hatalma*. Ford.: Vámosi Pál. Budapest: Magyar Helikon

Hoelzl, Michael–Ward, Graham (2014): Introduction. In: Schmitt: *Dictatorship*. Polity Press, x–xxix.

Holleman, Hannah–McChesney, Robert W.–Bellamy Foster, John–Jonna, R. Jamil (2009): The Penal State in an Age of Crisis. *Monthly Review*, 2009. június 1. <https://monthlyreview.org/2009/06/01/the-penal-state-in-an-age-of-crisis/>. Utolsó letöltés 2019. május 27.

Humphreys, Stephen (2006): Legalizing Lawlessness: On Giorgio Agamben’s State of Exception. *The European Journal of International Law*, Vol. 17., No. 3, 677–687.

Hussain, Nasser (2007): Beyond Norm and Exception: Guantanamo. *Critical Inquiry*, Vol. 33., No. 4., 734–753.

Jackson, Ben (2016): Neoliberalism, labour and trade unions. In: Springer et al. (szerk.): *The Handbook of Neoliberalism*, 262–270.

Keith, Linda Camp–Poe, Steven C. (2004): Are Constitutional State of Emergency Clauses Effective? An Empirical Exploration. *Human Rights Quarterly*, 26 (2004), 1071–1097.

Kelsen, Hans (1988): *Tiszta jogtan*. Ford.: Bibó István. Budapest: Rejtjel Kiadó

Kiss Lajos András (2009): *Haladásparadoxonok. Bevezetés az extrém korok filozófiájába*. Budapest: Liget Műhely Alapítvány

Kiss Viktor (2018): *Ideológia, kritika, posztmarxizmus: a baloldal új korszaka felé*. Budapest: Napvilág Kiadó

Koselleck, Reinhart (1997): *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Ford.: Szabó Márton. Budapest: Jósöveg Tankönyvek

Kotsko, Adam (2008): On Agamben’s Use of Benjamin’s „Critique of Violence”. *Telos: Critical Theory of the Contemporary*. No. 145., Winter 2008, 119–129.

Körösényi András (2000): Carl Schmitt állam- és politikaéleti alapfogalmai. *Politikatudományi Szemle*, 2000/3–4., 5–24.

Lacey, Nicola (2008): *The Prisoners' Dilemma: Political Economy and Punishment in Contemporary Democracies*. Cambridge: Cambridge University Press

Lemke, Thomas (2011): *Biopolitics: An Advanced Introduction*. New York, London: New York University Press

Lemke, Thomas (2017): Michael Hardt and Antonio Negri on „postmodern biopolitics”. In: Prozorov–Rentea (szerk.): *The Routledge Handbook of Biopolitics*. New York, NY: Routledge, 112–122.

Li, Ji (2015): The Leviathan's Rule by Law. *Journal of Empirical Legal Studies*, Vol. 12., Issue 4., 815–846.

Losoncz Márk–Takács Ádám (2016): *Biopolitics*. In: Henk ten Have (szerk.): *Encyclopedia of Global Bioethics*. Springer, 372–380.

MacLeavy, Julie (2016): Neoliberalism and Welfare. In: Springer et al. (szerk.): *The Handbook of Neoliberalism*. New York, London: Routledge, 252–261.

Madison, James–Hamilton, Alexander–Jay, John (1987): *The Federalist Papers*. Penguin Books

Meadows, Donella H., et al. (1972): *The Limits to Growth*. New York: Basic Books

Nagy Zsófia (2016): Agamben és a magyarországi menekültügy kivételei. In: *Kötő-Jelek*, ELTE TÁTK Szociológiai Doktori Iskola Évkönyve, 21–35.

Negri, Antonio (2008): *Reflections on Empire*. With contributions from Michael Hardt and Danilo Zolo. Transl. Ed Emery. Cambridge, UK: Polity

O'Donoghue, Amy (2015): Sovereign Exception: Notes on the Thought of Giorgio Agamben. *Critical Legal Thinking*. 2015. június 2. Forrás: <http://criticallegalthinking.com/2015/07/02/sovereign-exception-notes-on-the-thought-of-georgio-agamben/>. Utolsó letöltés 2019. május 27.

Partlett, William (2012): The Constitutionality of Vladimir Putin's Third Term. *The Brookings Institution*, 2012. március 9. <https://www.brookings.edu/opinions/the-constitutionality-of-vladimir-putins-third-term/>. Utolsó letöltés 2019. május 27.

Peck, Jamie (2001): *Workfare States*. New York: Guilford Press
Plehwe, Dieter (2016): Neoliberal hegemony. In: Springer et al. (szerk.): *The Handbook of Neoliberalism*. New York, London: Routledge, 51–72.

Poguntke, Thomas–Webb, Paul (szerk.) (2005): *The Presidentialization of Politics. A Comparative Study of Modern Democracies*. Oxford, New York Oxford University Press

Prozorov, Sergei–Rentea, Simona (szerk.) (2017): *The Routledge Handbook of Biopolitics*. New York, NY: Routledge

Prozorov, Sergei (2017): *Biopolitics and Socialism. Foucault, Agamben, Esposito*. In: Prozorov–Rentea: *The Routledge Handbook of Biopolitics*. New York, NY: Routledge, 94–111.

Raulff, Ulrich (2004): An interview with Giorgio Agamben. *German Law Journal*, Vol. 5., No. 5., 2004. május 1., 609–614.

Rentea, Simona (2017): *Introduction*. In: Prozorov–Rentea (szerk.): *The Routledge Handbook of Biopolitics*. New York, NY: Routledge, 1–19.

Rossiter, Clinton L. (1948): *Constitutional Dictatorship: Crisis Government in the Modern Democracies*. New York: Harcourt Brace

The SAGE Handbook of Neoliberalism (2018). Szerk.: Cahill, Damien–Cooper, Melinda–Konings, Martijn–Primrose, David. London: SAGE

Schmidt, Johannes Dragsbaek–Hersh, Jacques (2006): Neoliberal globalization: Workfare without welfare. *Globalizations*, Vol. 3., No 1., 69–89.

Schmitt, Carl (1992): *Politikai teológia*. Ford.: Paczolay Péter. Budapest: ELTE ÁJK

Schmitt, Carl (2002): *A politikai fogalma*. Ford.: Cs. Kiss Lajos. Budapest: Osiris–Pallas Stúdió–Attraktor

Schmitt, Carl (2006): *Political Theology: Four Chapters on the Concept of Sovereignty*. University Of Chicago Press

Schmitt, Carl (2014): *Dictatorship. From the origin of the modern concept of sovereignty to proletarian class struggle*. Ford.: Hoelzl, Michael–Ward, Graham. Cambridge: Polity Press

Slobodian, Quinn (2018): *Globalists. The End of the Empire and the Birth of Neoliberalism*. Cambridge, London: Harvard University Press

Springer, Simon–Birch, Kean–MacLeavy, Julie (szerk.) (2016): *The Handbook of Neoliberalism*. New York, London: Routledge

Standing, Guy (2012): Prekariátus. Lakosokból állampolgárok? Ford.: Latorre Ágnes. *Fordulat*, 5. évf., 3. sz., 28–51.

Takács Ádám (2009): Biopolitika és nemzeti állapot: egy foucault-i problematika rekonstrukciója. In: Cieger András (szerk.): *Kötőerők. Az identitás történetének térbeli keretei*. Budapest: Atelier, 15–28.

Tecimer, Tem (2019): Is This President Erdogan's Last Term in Office? A Note on Constitutional Interpretive Possibilities. *Verfassungsblog*, 2019. március 28. <https://verfassungsblog.de/is-this-president-erdogans-last-term-in-office-a-note-on-constitutional-interpretive-possibilities/>. Utolsó letöltés 2019. május 27.

Valim, Rafael (2018): State of exception: the legal form of neoliberalism. *Zeitschrift für Politikwissenschaft*, Vol. 28., Issue 4., 409–421.

Vatter, Miguel (2018): *Neoliberalism and Republicanism: Economic Rule of Law and Law as Concrete Order*. In: *The SAGE Handbook of Neoliberalism*. Szerk.: Cahill, Damien–Cooper, Melinda–Konings, Martijn–Primrose, David. London: SAGE, 370–383.

Wacquant, Loïc (2008a): Ordering Insecurity: Social Polarization and the Punitive Upsurge. *Radical Philosophy Review*, Vol. 11., No. 1., 1–19.

Wacquant, Loïc (2008b): *Punishing the Poor: The New Government of Social Insecurity*. Durham–London: Duke University Press

Wainwright Joel–Mann, Geoff (2018): *Climate Leviathan. A Political Theory of Our Planetary Future*. London–New York: Verso